

wetenschapswinkel exemplaar

WETENSCHAPSWINKEL
Postbus 9101, 6700 HB Wageningen
Tel. 08370 - 83908 / 84146 / 82312 / 84661

boekweit en vlierbessen

rapport

gabrielle nuytens

Landbouww universiteit **Wageningen**

BOEKWEIT EN VLIERBESSEN

alternatieve landbouwproducten ten behoeve van het kleinschalig landschap in Twente

Gabrielle Nuytens

Wageningen, januari 1994

St. Natuur en Milieu
Overijssel
Stationsweg 3
8011 CZ Zwolle

Stichting Natuur en Milieu Overijssel is het provinciaal samenwerkingsverband van particuliere natuur- en milieuorganisaties dat zich behoud, beheer en herstel van natuur, milieu en landschap in Overijssel ten doel stelt.

Wetenschapswinkel
Landbouwniversiteit
Postbus 9101
6700 HB Wageningen
08370-84661 / 83908

De Wetenschapswinkel bemiddelt onderzoeksvragen voor organisaties die niet beschikken over de middelen om zelf onderzoek te laten uitvoeren. De vragen moeten passen in het centrale thema van de Landbouwniversiteit "landbouw en milieu".

Vakgroep Algemene
Agrarische Economie
Hollandseweg 1
6706 KN Wageningen
08370-84049

De Vakgroep Algemene Agrarische Economie vormt een onderdeel van de Landbouwniversiteit Wageningen en houdt zich bezig met onderwijs en onderzoek op het terrein van de algemene agrarische economie.

Vakgroep Agrarisch
Recht
Hollandseweg 1
6706 KN Wageningen
08370-83315

De Vakgroep Agrarisch Recht vormt een onderdeel van de Landbouwniversiteit en houdt zich bezig met onderwijs en onderzoek naar de betekenis van recht (juridische instituties en procedures voor landbouw en rurale ontwikkeling in Nederland, Europa en ontwikkelingslanden).

Vakgroep Agrarische
Bedrijfseconomie
Hollandseweg 1
6706 KN Wageningen
08370-84065

De Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie vormt een onderdeel van de Landbouwniversiteit Wageningen. Het onderwijs en onderzoek richten zich op economische vraagstukken van individuele agrarische bedrijven.

W 40140

WOORD VOORAF

De laatste jaren is het onderwerp streekeigen productie nadrukkelijker in de belangstelling komen te staan. Het onderzoek 'Boekweit en Vlierbessen' valt binnen het kader van de streekeigen productie, maar voegt hier tegelijkertijd een extra dimensie aan toe. De vraag die de Wetenschapswinkel van de Landbouwuiversiteit in Wageningen is voorgelegd luidde: kan op boerenbedrijven in Twente (Overijssel) een streekeigen produkt worden voortgebracht dat een meerwaarde met zich meebrengt voor het kleinschalig landschap en zo ja, op welke wijze moet dit dan geregeld worden. Behoud van het kleinschalig landschap in Twente, van oudsher gekenmerkt door kleine percelen, afgewisseld met houtwallen, poelen e.d., zou gewaarborgd moeten worden. De vraag naar behoud van het kleinschalig landschap door middel van het voortbrengen van een streekeigen produkt is gesteld door de Stichting Natuur en Milieu Overijssel. Bij de uitvoering van het onderzoek is uitvoerig samengewerkt met de Stichting Coördinatie Landschapsonderhoud Overijssel, het Overijssels Agrarisch Jongeren Kontakt alsmede veehouders in Twente.

Het onderzoek is uitgevoerd door de studentes Gabrielle Nuytens (Algemene Agrarische Economie), Frederique Vogel (Agrarische Bedrijfseconomie) en Susanne Mentink (Agrarisch Recht). Gabrielle Nuytens heeft van de verschillende deelonderzoeken een samenhangend rapport gemaakt. De wetenschappelijke begeleiding was in handen van ir. Jack Peerlings (Algemene Agrarische Economie), dr. ir. Ada Wossink (Agrarische Bedrijfseconomie) en mr. Herman Walda (Agrarisch Recht).

De voortgang van het onderzoek is regelmatig besproken in een begeleidingscommissie. In de begeleidingscommissie hadden zitting: Bert-Rene Brinkman (Stichting Coördinatie Landschapsonderhoud Overijssel), Wim Goedhart (Stichting Natuur en Milieu Overijssel), Gerhard Hoff, Bernadette Weersink (OAJK), Marian Engelbertink, Jos Hövels (veehouders), dr. ir. Ada Wossink (Agrarische Bedrijfseconomie), Susanne Mentink, Gabrielle Nuytens, Frederique Vogel (onderzoeksters), Jippe Hoogeveen en Maria Litjens (Wetenschapswinkel).

Tot slot willen wij hier iedereen bedanken die zijn of haar medewerking heeft verleend aan de totstandkoming van het rapport. Een bijzonder woord van dank aan Gabrielle Nuytens, die het geheel tot een goed einde heeft gebracht.

Wim Goedhart
Maria Litjens

SAMENVATTING

De landbouwactiviteiten in het verleden hebben bijgedragen aan de vorming van het kleinschalige landschap in Twente. Met het intensiveren van de landbouw zijn veel natuurwaarden verloren gegaan of teruggedrongen. Veel dier- en plantensoorten zijn in de loop van de tijd verdwenen. Aan de andere kant zijn er kansen ontstaan voor nieuwe plantengemeenschappen en heeft het agrarisch grondgebruik geleid tot een landschapsbeeld met verkavelingspatronen, begroeiingen en boerderijen die nu als waardevol beschouwd worden.

De stichting Natuur en Milieu Overijssel, gericht op het herstellen en in stand houden van natuur, landschap en milieu in Overijssel, signaleert ontwikkelingen die een bedreiging vormen voor de natuur- en landschapswaarden in Twente. De karakteristieke landschapselementen zoals houtwallen, poelen ed. gaan in aantal achteruit en dreigen langzaam te verdwijnen doordat het onderhoud als een belemmering voor de agrarische bedrijfsvoering wordt ervaren.

Naast deze bedreiging van de natuur- en landschapswaarden constateert de stichting dat agrariërs, aangezet door het huidige landbouwbeleid, zoeken naar alternatieve inkomensverwervingen. Natuur en Milieu Overijssel vraagt zich af of er een alternatief is dat perspectief biedt aan de agrariërs dat tevens een bijdrage levert aan het behoud van het landschap, maar (op den duur) onafhankelijk is van overheidsmiddelen. Een economisering van het kleinschalig landschap, dat wil zeggen het behalen van een economische meerwaarde voortgebracht door het kleinschalig landschap, zou een aanvullende strategie kunnen zijn naast de huidige overheidsondersteuning om het landschap in Twente veilig te stellen. Natuur en Milieu Overijssel denkt hierbij aan een specifiek streekeigen produkt dat bij verkoop een meerwaarde oplevert die ten goede komt aan het onderhoud van het landschap. Dit onderzoek betreft een eerste oriëntatie en vanuit de algemene agrarische economie, de agrarische bedrijfseconomie en de wet- en regelgeving is er bekeken wat de mogelijkheden zijn voor een streekeigen produkt. In eerste instantie zijn boekweit en vlierbessen gekozen als mogelijk streekeigen produkt.

Boekweit en vlierbessen komen van oorsprong voor in Twente. Boekweit werd in wisselbouw met rogge op de essen verbouwd en de vlier groeide in de houtwallen rond de percelen. Maar door gunstige afzetprijzen voor dierlijke produkten en de besparing van dure arbeid werd in Twente aan het begin van deze eeuw de overgang bevorderd van akkerbouw naar de minder arbeidsintensieve veehouderij. De verbouw van voedergewassen verdrong de teelt van boekweit. Houtwallen

verloren hun agrarische functie en werden minimaal onderhouden of opgeruimd. Vandaag de dag is het rundveehouderijbedrijf het meest voorkomende bedrijfstype in Twente. De cultuurgrond wordt grotendeels aangewend als grasland en als bouwland voor snijmais. De ruimte op de bedrijven om het streekeigen product op te nemen, wordt beperkt door de kleinschalige omvang van de bedrijven; een gemiddeld rundveehouderijbedrijf heeft in 1990 een oppervlakte van 18,45 ha. De hoge gemiddelde arbeidsbezetting op de bedrijven, in 1990 2,08 vast arbeidskrachten, kan de productie van het streekeigen product bevorderen.

Het zoeken naar alternatieve inkomstenverwervingen, zoals streekeigen productie, neemt toe naarmate het landbouwbeleid de agrarische bedrijfsvoering meer beperkingen oplegt. Melkveebedrijven met een klein melkquotum en een ongunstige verhouding tussen de kosten en de opbrengsten per kg melk hebben sinds de invoering van de superheffing geen perspectief meer op verbetering van deze situatie. Het mestbeleid beperkt de veehouderij in toenemende mate. Inkrimping van de veestapel zal afhankelijk van de individuele bedrijfssituatie niet altijd vermeden kunnen worden. De hierbij vrijkomende produktiefactoren kunnen voor het streekeigen product worden aangewend. De inkrimping van de intensieve veestapel, vaak als neventak op de rundveebedrijven aanwezig, is echter nadelig voor grondgebonden streekeigen produkten zoals boekweit en vlierbessen: er komt weinig grond vrij. Door de opname in het hervormde EG-landbouwbeleid van hectaretoeslagen voor boekweit biedt dit streekeigen product niet alleen door beperking van de huidige productie een perspectief maar ook uit zichzelf. Binnen het landinrichtingsbeleid komen de belangen van natuur en landschap steeds vaker in botsing met de belangen van de landbouw. In het streekeigen product worden deze belangen verenigd.

De perspectieven om boekweit en vlierbessen in de agrarische bedrijfsvoering op te nemen, zijn met behulp van saldoberekeningen financieel bekeken. Indien boekweit rechtstreeks aan een afnemer kan worden afgezet, is het aantrekkelijk om deze teelt in het bouwplan op te nemen. Het saldo per ha boekweit kan nog verbeterd worden indien de boekweit biologisch geteeld wordt. De vruchtbaarheid van de grond in Twente kan echter de produktiemogelijkheden van boekweit beperken: de opbrengsten dalen naarmate het stikstofgehalte in de grond hoger is. De teelt van vlierbessen is financieel aantrekkelijk maar de duur van de teelt, de economische levensduur is 25 jaar, vormt een grote belemmering. Bovendien vereist de teelt van vlierbessen voor de producent persoonlijk een grote verandering: hij moet qua mentaliteit van veehouder overschakelen naar fruitteeler. Tenslotte moet bij opname

van vlierbessen in de bedrijfsvoering de teler de garantie gegeven kunnen worden dat er afzet is. Op dit moment zijn er bij de Nederlandse verwerkende industrie nog geen mogelijkheden om binnenlands geproduceerde vlierbessen af te zetten.

Bij de inventarisatie van de stimulerende en belemmerende wet- en regelgeving met betrekking tot streekeigen productie is gebleken dat de Europese wet- en regelgeving dit initiatief in Twente niet ondersteunt. Omdat Twente binnen het EG-structuurbeleid niet tot de doelstellingsregio's behoort waar landbouwinitiatieven zoals streekeigen productie worden ondersteund, werkt dit beleid belemmerend bij het zoeken naar niet-structurele subsidies voor dit project.

Op nationaal niveau past het streekeigen produkt in de beleidsdoelstelling van een integratie van landbouw en natuur en landschap. De integratie in het project, namelijk landschapsonderhoud gefinancierd door een uit de markt behaalde meerwaarde, komt niet overeen met de vormen van integratie binnen het beleid. Het nationale beleid biedt wel enkele mogelijkheden. De EG-Bergboerenregeling bijvoorbeeld biedt Twente als kleinschalig zandgebied een mogelijkheid om de producenten in dit gebied in hun inkomen te ondersteunen bij de handhaving van de natuur- en landschapswaarden. Daarnaast is er vanuit het Structuurschema Groene Ruimte financiële ondersteuning aangewezen voor initiatieven met een lokaal karakter. Op provinciaal niveau is het beleid van het natuur- en landschapsbehoud binnen de landbouw nog volop in ontwikkeling. Een initiatief als dit project zou een bijdrage kunnen vormen aan het verkennende beleid van de provincie. Daarnaast kunnen de VOLO en de subsidieregeling H&B het landschapsonderhoud in het project ondersteunen en zou de teelt van boekweit binnen het Ontwerp-Beleidsplan natuur en landschap Overijssel aansluiten bij het gewenste herstel van de oude graanakkers in kleinschalige cultuurlandschappen.

Uit dit onderzoek is geconcludeerd dat met boekweit en vlierbessen als streekeigen produkten er op een indirecte wijze een band gelegd kan worden met het Twentse kleinschalige landschap: deze produkten komen van oudsher voor in Twente. Het huidige landbouwbeleid zet bovendien de agrariërs aan tot het zoeken naar alternatieve inkomstenverwervingen. Het initiatief streekeigen productie sluit hier nauw op aan. De perspectieven om boekweit als streekeigen produkt in de bedrijfsvoering op te nemen, lijken beter dan die voor vlierbessen. De lange teeltduur van vlierbessen en de omschakeling in mentaliteit van veehouder naar fruitteler vormen een grote belemmering voor deze teelt. Vooral bij een biologische teeltwijze en directe afzet aan de afnemer is het saldo per ha boekweit voor de producenten redelijk aantrekkelijk. Het stikstofgehalte in de grond kan echter een

belemmering zijn: hoe hoger dit gehalte hoe lager de opbrengsten.

In de wet- en regelgeving is de integratie van landbouw en natuur en landschap reeds opgenomen of nog in ontwikkeling. Een integratie zoals deze in dit project wordt nagestreefd, het in stand houden van het landschap door een bepaalde vorm van landbouw, is voor het beleid nog vrij nieuw. Het beleid zou echter dit project als voorbeeldproject kunnen ondersteunen, met name voor de start van dit project is financiële ondersteuning van groot belang.

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF

SAMENVATTING

HOOFDSTUK 1 INLEIDING	1
1.1 Landbouw en landschap	1
1.2 Economisering van het kleinschalige landschap	2
1.3 Onderzoekopzet	3
HOOFDSTUK 2 DE PRODUKTKEUZE	5
HOOFDSTUK 3 GESCHIEDENIS VAN DE LANDBOUW IN TWENTE ..	7
3.1 Inleiding	7
3.2 Ontwikkeling van het landbouwsysteem	7
3.3 Conclusie	8
HOOFDSTUK 4 DE LANDBOUW IN TWENTE	11
4.1 Inleiding	11
4.2 Algemene structuurbegrippen	11
4.3 Het grondgebruik	14
4.4 De arbeid	15
4.5 Conclusie	17
HOOFDSTUK 5 HET LANDBOUWBELEID EN HET STREEKEIGEN	
PRODUKT	19
5.1 Inleiding	19
5.2 De superheffing	19
5.2.1 Inleiding	19
5.2.2 De superheffing en het streekeigen produkt	20
5.2.3 Conclusie	21
5.3 Het mestbeleid	22
5.3.1 Inleiding	22
5.3.2 Het mestbeleid en het streekeigen produkt	22
5.3.3 Conclusie	24
5.4 Het hervormde EG-landbouwbeleid	25
5.4.1 Inleiding	25

5.4.2	Het hervormde EG-landbouwbeleid en het streekeigen produkt	25
5.4.3	Conclusie	27
5.5	Het landinrichtingsbeleid	27
5.5.1	Inleiding	27
5.5.2	Het landinrichtingsbeleid en het streekeigen produkt	27
5.5.3	Conclusie	28
5.6	Conclusie	28
HOOFDSTUK 6 DE BEDRIJFSECONOMISCHE PERSPECTIEVEN		29
6.1	Inleiding	29
6.2	Boekweit	29
6.2.1	Inleiding	29
6.2.2	Berekening van het saldo per hectare	30
6.2.3	Het inpassen van boekweit in de bedrijfsvoering	33
6.2.4	Conclusie	33
6.3	De vlier	34
6.3.1	Inleiding	34
6.3.2	Berekening van het saldo per hectare	35
6.3.3	Het inpassen van vlierbessen in de bedrijfsvoering	39
6.3.4	Conclusie	39
6.4	Conclusie	41
HOOFDSTUK 7 WETTELIJKE STIMULANSEN EN BELEMMERINGEN VOOR HET STREEKEIGEN PRODUKT		43
7.1	Inleiding	43
7.2	De beleidsvisies	43
7.2.1	Het Europese beleid	43
7.2.2	Het nationale beleid	44
7.2.3	Het provinciale beleid	45
7.3	Het project streekeigen produktie	45
7.3.1	De Europese regelgeving	45
7.3.2	De nationale regelgeving	49
7.3.3	De provinciale regelgeving	52
7.3.4	Conclusie	54
7.4	De producent	55
7.4.1	De Europese regelgeving	55
7.4.2	De nationale regelgeving	55

7.5	De produkten	57
7.5.1	De Europese regelgeving	57
7.5.2	De nationale regelgeving	59
7.5.3	De provinciale regelgeving	59
7.5.4	Conclusie	59
7.6	Conclusie	60
HOOFDSTUK 8 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN		63
8.1	Inleiding	63
8.2	Conclusies	63
8.3	Aanbevelingen	66
8.3.1	Het onderzoek	66
8.3.2	Beleidsontwikkelingen	68
8.3.3	De samenwerking	68
LITERATUURLIJST		71
BIJLAGE 1 LIJST MET MOGELIJKE STREEKEIGEN PRODUCTEN		I
BIJLAGE 2 OMSCHRIJVING VAN GEBRUIKTE TERMEN		VII
BIJLAGE 3 BOEKWEIT		IX
BIJLAGE 4 DE VLIER		XI
BIJLAGE 5 VOORBEELDEN VAN INITIATIEVEN AGRARISCH NATUURBEHEER		XVII

HOOFDSTUK 1 INLEIDING

1.1 Landbouw en landschap

De landbouw heeft door de tijd heen bijgedragen aan de vorming van het typisch Nederlandse cultuurlandschap. Met het intensiveren van de landbouw zijn veel natuurwaarden verloren gegaan of teruggedrongen. Veel dier- en plantensoorten zijn in de loop van de tijd verdwenen. Aan de andere kant zijn er kansen ontstaan voor nieuwe plantengemeenschappen en heeft het agrarisch grondgebruik geleid tot een landschapsbeeld met verkavelingspatronen, begroeiingen en boerderijen die nu als waardevol beschouwd worden. Vooral in de na-oorlogse periode is de landbouw ondersteund door technologische vernieuwingen en het gemeenschappelijk landbouwbeleid van de EG steeds intensiever geworden. Deze ontwikkeling heeft bijgedragen aan een nivellering en verarming van natuur en landschap.

Het kleinschalige landschap van Twente wordt oorspronkelijk bepaald door kleine percelen afgewisseld met natuurlijke elementen als bosjes, houtwallen, poelen en dergelijke. Het gebied kenmerkt zich door beken en riviertjes met daar tussenin de heuvelruggen. Dit typische landschap is al lang in gebruik bij agrariërs. In de beekdalen werd van oudsher vee gehouden terwijl er op de heuvelruggen (essen) akkerbouw werd bedreven. Als natuurlijke afscheiding en voor het gebruik van geriefhout werden door agrariërs houtwallen aangeplant en onderhouden. De landbouwbedrijven in dit gebied zijn nu sterk gemoderniseerd. De bedrijven zijn grootschaliger, kapitaalintensiever en arbeidsextensiever geworden. Het gemengde bedrijf heeft zich gespecialiseerd in voornamelijk de melkveehouderij en in mindere mate de intensieve veehouderij. Er wordt op grote schaal mais als voedergras verbouwd.

De stichting Natuur en Milieu Overijssel, gericht op het herstellen en in stand houden van natuur, landschap en milieu in Overijssel, signaleert ontwikkelingen die een bedreiging vormen voor de natuur- en landschapswaarden in Twente. De karakteristieke landschapselementen zoals houtwallen en poelen gaan in aantal achteruit en dreigen langzaam te verdwijnen doordat het onderhoud als een belemmering voor de agrarische bedrijfsvoering wordt ervaren. Het onderhouden van deze landschapselementen is een tijdrovende en daardoor kostbare aangelegenheid. Door het gebruik van moderne grassoorten, bestrijdingsmiddelen en grote hoeveelheden (kunst)mest neemt de ecologische diversiteit van flora en

fauna af en in de beekdalen treedt eutrofiëring op als gevolg van de afstroming van nutriënten. Bovendien dreigt de cultuur-historische waarde van het gebied, het tijdsbeeld van de agrarische bedrijfsvoering uit de eerste helft van deze eeuw, te verdwijnen en neemt de visuele en recreatieve waarde af.

Naast de bedreiging van de natuur- en landschapswaarden constateert Natuur en Milieu Overijssel het zoeken naar alternatieve inkomensverwervingen door agrariërs als gevolg van het huidige landbouwbeleid gericht op het beperken van de overproductie van landbouwprodukten. Natuur en Milieu Overijssel vraagt zich af of er een alternatief is dat perspectief biedt aan de agrariërs dat tevens een bijdrage levert aan het behoud van het landschap.

1.2 Economisering van het kleinschalige landschap

Om de natuur- en landschapswaarden in Twente in stand te houden is regelmatig en structureel landschapsonderhoud nodig. Het onderhoud dat nu door agrariërs wordt uitgevoerd, wordt deels financieel vergoed uit de Regeling Beheersovereenkomsten (RBO 93) en de Verordening Onderhoudsovereenkomsten Landschapselementen Overijssel (VOLO). Ook vrijwilligers dragen bij aan het landschapsonderhoud.

Natuur en Milieu Overijssel zoekt naar een alternatief dat perspectief biedt aan agrariërs en tevens een bijdrage levert aan het behoud van het landschap, maar (op den duur) onafhankelijk is van overheidsmiddelen. Een economisering van het kleinschalig landschap, dat wil zeggen het behalen van een economische meerwaarde voortgebracht door het kleinschalig landschap, zou een aanvullende strategie kunnen zijn naast de huidige overheidsondersteuning om het landschap in Twente veilig te stellen. Natuur en Milieu Overijssel denkt hierbij aan een specifiek streekeigen produkt, dat een meerwaarde oplevert die ten goede komt aan het onderhoud van het landschap. De economische meerwaarde moet voortkomen uit de behoefte van de consument aan kwaliteitsprodukten en de toegenomen bereidheid om een hogere prijs te betalen voor produkten die het milieu minder belasten. In andere delen van Nederland is al ervaring opgedaan met streekeigen produkten. Bij de Zeeuwse Vlegel is de meelprijs 25% hoger dan de gangbare meelprijs, de baktarwe voor het 'Flevobrood' levert 30% meer op, de Leidse boerenkomijnenkaas levert 20% meer op dan andere boerenkaas, en ook de veenweidekaas heeft perspectief (IKC-NBLF en IKC-Veehouderij, 1993; Nijmeijer en Vergeer, 1992).

1.3 Onderzoekopzet

Dit onderzoek betreft een eerste oriëntatie naar de mogelijkheid om een streekeigen produkt te produceren waarbij het streekeigen karakter van het produkt een economische meerwaarde oplevert die ten goede komt aan de ontwikkeling en de instandhouding van het landschap. In eerste instantie zijn boekweit en vlierbessen onderzocht als mogelijke streekeigen produkten. Waar in dit rapport de term 'streekeigen produkt' wordt gebruikt, wordt de streekeigen produktie van boekweit en/of vlierbessen bedoeld waarbij de meerwaarde van het streekeigen produkt wordt teruggekoppeld naar de ontwikkeling en het onderhoud van het landschap.

Het onderzoek is via de bemiddeling van de Wetenschapswinkel Wageningen uitgevoerd door drie studenten van de Landbouwniversiteit Wageningen. Het gehele onderzoek is ondersteund door een begeleidingscommissie samengesteld uit vertegenwoordigers van Natuur en Milieu Overijssel, de Stichting Coördinatie Landschapsonderhoud Overijssel, de Wetenschapswinkel en vier agrariërs uit Twente. Twee van de vier agrariërs hebben namens het OAJK plaatsgenomen in deze commissie. De begeleidingscommissie heeft in samenspraak met de studenten de hoofdlijnen van het onderzoek vastgesteld en informatie verschaft over de regio.

Het onderzoek is verdeeld in drie deelonderzoeken welke door de drie studenten zijn uitgevoerd:

- In het onderzoek met de titel "De landbouweconomische perspectieven voor een streekeigen produkt in Twente" is onderzocht wat gezien de historie van de landbouw in Twente, de huidige landbouw en het landbouwbeleid de mogelijkheden zijn voor het produceren van het streekeigen produkt. Dit onderzoek is door Gabriëlle Nuytens voor de vakgroep Algemene Agrarische Economie uitgevoerd. In dit rapport zijn de belangrijkste resultaten van dit deelonderzoek weergegeven in de hoofdstukken 3, 4 en 5.
- Een bedrijfseconomische analyse van de produktiemogelijkheden van boekweit en vlierbessen binnen de bestaande agrarische bedrijfsvoering in Twente. Dit onderzoek is uitgevoerd door Frederique Vogel voor de vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie. Het eindverslag van dit onderzoek is in voorbereiding. In hoofdstuk 6 van dit rapport zijn de aanwezige resultaten van dit deelonderzoek verwerkt.
- In het onderzoek met de titel "Landbouw tussen Regge en Dinkel, tussen wal en

schap" is een inventarisatie gemaakt van de stimulerende en/of belemmerende wetgeving met betrekking tot streekeigen produktie en het kleinschalig landschap. Dit onderzoek is uitgevoerd door Suzan Mentink voor de vakgroep Agrarisch Recht en wordt in hoofdstuk 7 van dit rapport besproken.

HOOFDSTUK 2 DE PRODUKTKEUZE

Natuur en Milieu Overijssel streeft met de produktie van een streekeigen produkt naar het in stand houden van het Twentse kleinschalige landschap en het bieden van een toekomstperspectief voor de betrokken agrariërs. Het streekeigen produkt moet een meerwaarde opbrengen die wordt onttrokken aan het kleinschalige landschap. Bij het maken van de keuze voor een streekeigen produkt is dan ook bij voorkeur gezocht naar een produkt dat een directe relatie heeft met dit kleinschalige landschap. Deze directe relatie tussen de landbouw en het landschap blijkt echter een ideaalbeeld. Reeds lang geleden is er binnen de agrarische bedrijfsvoering een duidelijke scheiding ontstaan tussen de landbouwproduktie en de landschapselementen.

Tot het begin van deze eeuw had een landschapselement als de houtwal een duidelijke functie binnen de landbouw. De houtwallen waren de afscheiding tussen percelen, dienden als eigendomsgrens en hielden het vee in de weide. Bovendien was de houtwal leverancier van gerief- en brandhout (Timmerman, 1990). Vanaf het begin van deze eeuw werd het onderhoud van de houtwallen vanwege de stijgende arbeidskosten beperkt tot het noodzakelijke. De houtwal verloor steeds meer zijn agrarische functie. De functie van veekering werd omstreeks 1910 overgenomen door het prikkeldraad (Van Ewijk en Van Lente, 1991). De invoering van het gebruik van steenkolen en bruinkoolbriketten maakte de exploitatie van de houtwal voor brandhout niet langer rendabel (Van Langenhuysen, 1912). Tenslotte zijn door de intensivering van en de schaalvergroting binnen de landbouw veel houtwallen door perceelsvergrotingen verdwenen.

Naast de scheiding van landbouwproduktie en de landschapselementen binnen de huidige landbouw leidt een commerciële produktie van het streekeigen produkt binnen de landschapselementen bovendien tot een vermindering van de diversiteit van de natuurwaarden van deze landschapselementen. Daarbij geeft de produktie binnen een landschapselement waarschijnlijk te weinig opbrengsten om rendabel te kunnen zijn. Dit alles heeft tot gevolg dat er geen direct verband gelegd kan worden tussen het streekeigen produkt en het kleinschalige landschap maar dat dit verband via een naam, imago, merk e.d. tot uiting moet komen.

In eerste instantie is er bij de produktkeuze een lijst aangelegd met produkten die mogelijk in aanmerking komen als streekeigen produkt. In bijlage 1 is deze lijst

weergegeven. Bij de uiteindelijke keuze van het streekeigen produkt uit deze lijst met produkten hebben de volgende overwegingen een rol gespeeld:

- Komt het produkt van oudsher voor in Twente zodat er een indirecte relatie kan worden gelegd tussen het produkt en het kleinschalige landschap;
- Zijn er wettelijke mogelijkheden en belemmeringen (bijvoorbeeld invloed van de mestwetgeving, superheffing) voor het produkt;
- Wat is de milieubelasting van het produkt;
- Vereist de verbouw van het produkt grootschaligheid van het landschap;
- Wat is de ingeschatte hoogte van de verwerkingsinvesteringen;
- Wat zijn de ingeschatte verwerkingsmogelijkheden van het produkt?

Na een afweging van de hierboven genoemde punten zijn boekweit en vlierbessen als de te onderzoeken produkten naar voren gekomen. Tenslotte is het idee ontstaan om op den duur meerdere produkten te gaan produceren die onder één Twents merk op de markt gebracht kunnen worden.

HOOFDSTUK 3 GESCHIEDENIS VAN DE LANDBOUW IN TWENTE

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de Twentse landbouw in een historisch perspectief geplaatst. De beschreven periode loopt van het einde van de negentiende eeuw tot 1980. De ontwikkelingen die zich na de in dit hoofdstuk beschreven periode in de Twentse landbouw hebben voorgedaan, worden in hoofdstuk 4 behandeld.

3.2 Ontwikkeling van het landbouwsysteem

In Twente was het landbouwsysteem tot het einde van de vorige eeuw gemengd van karakter. Net als in andere zandgebieden had zich hier het landbouwsysteem van de es-nederzettingen ontwikkeld. Binnen dit landbouwsysteem stond de veehouderij in dienst van de akkerbouw. De door het (klein)vee geproduceerde mest werd samen met plaggen en strooisel op de bouwlanden, de essen, opgebracht. Op deze essen werd voornamelijk winterrogge verbouwd, afgewisseld met aardappelen en boekweit (Van Langenhuysen, 1912). De bouw- en weilanden werden beschermd door opgeworpen wallen met boom- en struikbegroeiing. Deze houtwallen waren de afscheiding tussen de percelen, dienden als eigendomsgrens, hielden het vee in de weide en waren leverancier van gerief- en brandhout (Timmerman, 1990).

Rond de eeuwwisseling verschoof het zwaartepunt van de landbouwproductie in Twente van de akkerbouw naar de veehouderij. Gunstige afzetprijzen voor dierlijke produkten en besparing van dure arbeid in een minder arbeidsintensieve veehouderij hebben deze omschakeling bevorderd. Het houden van vee maakte de verbouw van meer en betere voedergewassen noodzakelijk ten koste van de teelt van boekweit en andere gewassen, zoals koolzaad, vlas en tarwe. Op de essen werd de teelt van rogge gehandhaafd (Van Langenhuysen, 1912). Met de introductie van kunstmest werden de resterende woeste gronden ontgonnen. Het landbouwsysteem van de essen werd definitief doorbroken door de vervanging van de plaggenbemesting door kunstmest (Van Buuren, 1986). Uit kostenoverwegingen werd arbeid bespaard met de overgang van bijna de gehele zuivelbereiding van de landbouwbedrijven naar zuivelfabrieken en het afschaffen van bewerkelijke culturen zoals vlas en brouwergersten (Van Langenhuysen, 1912).

De periode na 1945, met name in de jaren '50 en '60, wordt gekenmerkt door een

sterke stijging van de reële inkomens. Voor de Nederlandse landbouw betekende deze ontwikkeling enerzijds een stimulans door de stijgende afzetmogelijkheden van landbouwprodukten. Anderzijds ontstond door de stijgende kosten voor arbeid de noodzaak voor het ontwikkelen en toepassen van arbeidsbesparende en produktieverhogende technieken om de inkomens buiten de landbouw enigszins te kunnen volgen. De groeiende produktie kon met steeds minder arbeid worden voortgebracht: gemiddeld nam de arbeidsbehoefte in Nederland na 1950 met bijna 2% per jaar af (Stolwijk, 1992). De grote economische drang tot verhoging van de arbeidsproductiviteit leidde na 1950 tot een sterke mechanisatie. Deze mechanisatie maakte drastische aanpassingen van de grond en het landschap binnen de landbouwsector noodzakelijk. Er werden ruilverkavelingen uitgevoerd waarbij onder andere percelen werden vergroot en houtwallen werden gerooid. Het landschap dat in de eerste helft van deze eeuw was gevormd, kwam onder grote druk te staan. De intensiteit van het grondgebruik steeg en dit uitte zich onder andere in een toename van het gebruik van kracht- en mengvoer en kunstmest per ha.

Specialisatie op bedrijfsniveau mondde uit in een verdere ontmenging van het gemengde bedrijf en leidde tot schaalvergroting. De schaalvergroting kwam tot uiting in een stijging van het aantal dieren per bedrijf en de kavel- en de bedrijfsgrootte. Een belangrijke drijfveer was daarbij de kosten per eenheid produkt te verlagen (Simons et al., 1993). In Twente bleken de produktie-omstandigheden voor de veehouderij gunstig, daarentegen kon de akkerbouwproduktie op de zandgrond niet concurreren met die op de kleigrond en in de Veenkoloniën. Het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid van de Europese Gemeenschap heeft tenslotte de ontwikkeling van de veehouderij mede bevorderd. De veehouderij kon profiteren van de gunstige produktie-omstandigheden in Nederland en kon als gevolg van het markt- en prijsbeleid de produkten binnen de grenzen van de Europese Gemeenschap vrij verhandelen. Bovendien heeft de veehouderij voordeel weten te behalen uit de heffingsvrije invoer van goedkope veevoedergrondstoffen (Stolwijk, 1992).

3.3 Conclusie

Boekweit en vlierbessen zijn produkten die aan het begin van deze eeuw in Twente voorkwamen. Boekweit werd ter afwisseling van rogge op de essen geteeld. Vlierbessen werden niet commercieel geteeld maar kwamen voor in de houtwallen. Gunstige afzetprijzen en de besparing van arbeidskosten hebben aan het begin van

deze eeuw de overgang van de akkerbouw naar de veehouderij in Twente bevorderd. De teelt van boekweit en andere gewassen, zoals koolzaad en vlas, werden vervangen door de verbouw van voedergewassen. Specialisatie op bedrijfsniveau zorgde in de tweede helft van deze eeuw tot een verdergaande ontmenging van de bedrijven. Daarnaast beïnvloedde het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid de veehouderijsector in Nederland positief door de vrijhandel tussen de lidstaten en de heffingsvrije invoer van veevoedergrondstoffen.

HOOFDSTUK 4 DE LANDBOUW IN TWENTE

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de landbouwsector in Twente vanaf 1980 beschreven aan de hand van enkele variabelen. In paragraaf 4.2 wordt de huidige structuur in kaart gebracht met behulp van gegevens over het aantal bedrijven, de produktiesamenstelling, de verschillende aanwezige bedrijfstypes en de gemiddelde bedrijfsomvang. Het gebruik van de produktiefactor grond wordt in paragraaf 4.3 onderzocht en in paragraaf 4.4 wordt de produktiefactor arbeid behandeld. Met de beschrijving van de Twentse landbouwsector in dit hoofdstuk worden de mogelijkheden voor de invoering van het streekeigen produkt in Twente bekeken. Voor hoeveel en op welke bedrijven er daadwerkelijk perspectieven zijn voor de invoering van het streekeigen produkt is vanwege het ontbreken van gegevens niet onderzocht. De omschrijving van de in dit hoofdstuk gebruikte definities en afkortingen zijn opgenomen in bijlage 2.

4.2 Algemene structuurbegrippen

Uit tabel 4.1 blijkt dat er in 1990 in Twente¹ 6.233 geregistreerde agrarische bedrijven waren. Van deze bedrijven was 77,5% een hoofdberoepsbedrijf en 22,5% een nevenberoepsbedrijf². De bedrijven waar het hier om gaat, hebben een productie-omvang van tenminste 10 sbe³.

---

¹ Onder Twente wordt hier verstaan de gemeenten Almelo, Ambt Delden, Borne, Delden, Denekamp, Den Ham, Diepenheim, Enschede, Goor, Haaksbergen, Hellendoorn, Hengelo, Losser, Markelo, Oldenzaal, Ootmarsum, Rijssen, Tubbergen, Weerselo, Wierden en Vriezenveen

² Voor definitie zie bijlage 2

³ Voor betekenis sbe zie bijlage 2

Tabel 4.1 Bedrijven naar beroepsgroep, Twente

Categorie:	1980	1985	1990
Hoofdberoepsbedrijven	5.356	4.881	4.826
Nevenberoepsbedrijven	1.544	1.509	1.407
Totaal bedrijven	6.900	6.390	6.233

Bron: CBS-Meitellinggegevens per gemeente

De belangrijkste produktietak van de Twentse landbouw, gemeten in sbe, is de rundveehouderij. Deze tak besloeg in 1990 48% van de totale produktie-omvang in sbe. De intensieve veehouderij kwam op de tweede plaats met 23% van de totale produktie-omvang in sbe. Aangezien naast het grasland de akkerbouw grotendeels gericht is op de teelt van snijmais, is in Twente het overgrote deel van de totale produktie-omvang gericht op de veehouderij. De produktie-omvang van de veehouderij is de laatste jaren negatief beïnvloed door het melkquotum en het mestbeleid.

Op grond van de betekenis van de afzonderlijke produktietakken op de bedrijven zijn in Twente de volgende bedrijfstypen te onderscheiden⁴.

Tabel 4.2 Hoofdberoepsbedrijven in Twente naar type

Bedrijfstype:	1980	1985	1990
Rundveehouderij	3.684	3.300	3.020
Intensieve veehouderij	1.404	1.226	1.439
Akkerbouw	101	155	154
Tuinbouw		63	8786
Overige landbouw	104	113	127
Totaal		5.356	4.8814.826

Bron: LEI-berekening op basis CBS-Meitellinggegevens per gemeente

Tabel 4.2 laat zien dat het rundveehouderijbedrijf als hoofdberoepsbedrijf het meest voorkomende bedrijfstype in Twente is. Het aantal rundveehouderijbedrijven is in de periode 1980-1990 echter afgenomen. De invoering van het melkquotum in 1984 is mede veroorzaker van deze daling. Door de inkrimping van de melkveestapel als gevolg van de superheffing en de stijging van de melkproductie per koe, is de vrijgekomen stalruimte zoveel mogelijk weer benut voor de vleesveehouderij (Directeur Landbouw, Natuur en Openluchtrecreatie in Overijssel, 1992). Het aandeel van het type intensieve veehouderij is bij de hoofdberoepsbedrijven sterk toegenomen.

Met het type "overige landbouwbedrijven" worden bedrijven bedoeld met een gemengde samenstelling van de productie.

Uit tabel 4.3 blijkt dat er duidelijke verschillen bestaan in de gemiddelde productie-omvang tussen de bedrijfstypes. De bedrijfsomvang, welke in Nederland bij de gegeven stand van de technische ontwikkeling, bij benadering minimaal produktieve werkgelegenheid biedt aan één volwaardige arbeidskracht bij een normale dagtaak, is 158 sbe (Van Dijk en Van Vliet, 1991). Slechts de rundveehouderij- en

⁴ Voor criteria voor de indeling naar bedrijfstype volgens de VAT-methode zie bijlage 2

tuinbouwbedrijven liggen boven deze bedrijfsomvangsgrens in 1990. Aan deze constatering mogen geen verdere conclusies verbonden worden omdat de technische ontwikkeling in Twente hier niet gegeven is.

Tabel 4.3 Productie-omvang (sbe) per bedrijf naar bedrijfstype, Twente 1990

Bedrijfstype:	Aantal bedrijven	Sbe per bedrijf
Rundveehouderij	3.020	169
Intensieve veehouderij	1.439	142
Akkerbouw	154	85
Tuinbouw		86208
Overige landbouwbedrijven	127	59
Totaal hoofdberoepsbedrijven	4.826	156
Totaal nevenberoepsbedrijven	1.407	39
Totaal alle bedrijven	6.233	129

Bron: LEI-berekening op basis CBS-Meitellinggegevens per gemeente

4.3 Het grondgebruik

De zandgronden in Twente worden voornamelijk als grasland aangewend. Van het aanwezige bouwland wordt 86% met snijmais bebouwd. Het grootste deel van de cultuurgrond in Twente wordt dus gebruikt voor de verbouw van ruwvoerders. In de periode 1980-1990 is de oppervlakte snijmais en overig bouwland toegenomen ten koste van de oppervlakte grasland. De toename van het overig bouwland betreft in hoofdzaak een toename van de graanteelt (Helder, 1992). De oppervlakte tuinbouwland is in Twente beperkt, slechts 168 ha in 1990.

Uit tabel 4.4 blijkt dat de omvang van de bedrijven in hectares vrij kleinschalig is: in 1990 was bijna 75% van het aantal hoofdberoepsbedrijven kleiner dan 20 hectare. Er is echter een duidelijke tendens naar bedrijfsvergroting waarneembaar; sinds 1980 is het aandeel van bedrijven groter dan 20 hectare gestegen.

Tabel 4.4 Aantal hoofdberoepsbedrijven naar oppervlakteklasse (ha), Twente

Jaartal:	0-5	5-10	10-20	20-30	30-40	40-50	> 50
1980	632	1.557	2.236	691	174	43	23
1985	626	1.202	1.978	752	240	54	29
1990	758	1.108	1.689	834	290	93	54

Bron: LEI-berekening op basis CBS-Meitellinggegevens per gemeente

Door de afname van het aantal, meestal kleinere, bedrijven waardoor ruimte is ontstaan voor bedrijfsvergroting van de overgebleven bedrijven, is de gemiddelde oppervlakte van de hoofdberoepsbedrijven in de periode 1980-1990 toegenomen van 13,4 ha tot 15,2 ha. Vooral bij de rundveehouderijbedrijven is een duidelijke toename van het gemiddelde aantal hectares aan oppervlakte te zien, van 15,02 ha in 1980 tot 18,45 ha in 1990 (LEI-berekening op basis CBS-Meitellinggegevens per gemeente).

4.4 De arbeid

In 1991 waren er op 4.660 hoofdberoepsbedrijven in Twente 9.708 vaste arbeidskrachten werkzaam. De gemiddelde arbeidsbezetting bedroeg derhalve 2,08 arbeidskracht per bedrijf.

Tabel 4.5 geeft aan dat ten opzichte van 1980 het aantal arbeidskrachten is afgenomen met 26,8%. Het aantal mannelijke arbeidskrachten nam relatief minder sterk af (17,9%) dan het aantal vrouwelijke arbeidskrachten (44,7%). De afname van het aantal arbeidskrachten heeft zich voorgedaan bij de gezinsarbeidskrachten, vooral bij de vrouwen. Het aantal betaalde niet-gezinsarbeidskrachten is daarentegen in deze periode toegenomen.

Tabel 4.5 Aantal vaste arbeidskrachten^{a)} op de hoofdberoepsbedrijven, Twente

	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	1980	1991	1980	1991	1980	1991
Gezinsarbeidskrachten	8.528	6.802	4.343	2.354	12.871	9.156
Niet-gezinsarbeidskrachten	346	482	40	70	386	552
Totaal	8.874	7.284	4.383	2.424	13.257	9.708

Bron: CBS-Meitellinggegevens per gemeente

- a) In 1991 minimaal 20 uur per week, in 1980 minimaal 15 uur per week op het bedrijf werkzaam.

Hoewel het aantal hoofdberoepsbedrijven in deze periode afnam, is ook de gemiddelde arbeidsbezetting per bedrijf afgenomen: gemiddeld per bedrijf van 2,48 tot 2,08 arbeidskracht.

Van de bedrijfshoofden van de hoofdberoepsbedrijven in Twente was in 1990 64% 50 jaar of ouder. In 1980 was dat voor 58% van de bedrijfshoofden het geval, er is dus een vergrijzing onder de bedrijfshoofden waarneembaar.

Het percentage bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder verschilt weinig tussen de verschillende bedrijfsgroottesklassen. Voor alle bedrijfsgroottesklassen geldt dat meer dan de helft van het aantal bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar is. Slechts voor de bedrijfsgroottesklasse van meer dan 50 hectare ligt het percentage bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar net onder de helft, namelijk 48% (LEI-berekening op basis CBS-Meitellinggegevens per gemeente).

In 1988 had, volgens de landbouwtelling van het CBS, 49% van de hoofdberoepsbedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar en ouder een bedrijfsopvolger.

4.5 Conclusie

Het rundveehouderijbedrijf is het meest voorkomende bedrijfstype in Twente. De cultuurgrond wordt grotendeels aangewend als grasland en in toenemende mate als bouwland voor snijmais. De landbouwbedrijven in Twente worden gekenmerkt door een kleinschaligheid qua oppervlakte. In 1990 was bijna 75% van het totaal aantal hoofdberoepsbedrijven kleiner dan 20 ha. De gemiddelde bedrijfsomvang, gemeten in sbe, van de hoofdberoepsbedrijven in Twente is laag vergeleken met een gemiddeld Nederlands bedrijf: in 1990 in Twente 156 sbe per bedrijf en in Nederland rond 213 sbe per bedrijf (Van Bruchem, et al., 1990). Tevens waren de rundveehouderij- en tuinbouw-bedrijven de enige bedrijfstypen die boven dit streekgemiddelde uitkwamen.

In 1991 waren er gemiddeld 2,08 vaste arbeidskrachten werkzaam op de hoofdberoepsbedrijven in Twente bij een gemiddelde bedrijfsomvang van 156 sbe in 1990. In Nederland biedt een bedrijfsomvang van minimaal 158 sbe, bij de gegeven stand van de technische ontwikkeling, bij benadering minimaal productieve werkgelegenheid aan één volwaardige arbeidskracht bij een normale dagtaak. Vergeleken met Nederland is de arbeidsbezetting in Twente dus hoog. Maar hieraan mogen geen verdere conclusies verbonden worden omdat er geen gegevens over de technische ontwikkeling in Twente zijn gegeven.

HOOFDSTUK 5 HET LANDBOUWBELEID EN HET STREEKEIGEN PRODUKT

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt beschreven wat de mogelijkheden zijn voor de productie van het streekeigen produkt gezien de gevolgen die het landbouwbeleid heeft voor de agrarische bedrijfsvoering. Aangezien de rundveehouderij in Twente de meest voorkomende produktietak is wordt in paragraaf 5.2 het beleid ten aanzien van de melkquotering beschreven. In paragraaf 5.3 komt het milieubeleid aan de orde met de wet- en regelgeving gericht op de mestproductie en de uitstoot van ammoniak. In deze paragraaf worden zowel de gevolgen van dit beleid voor de rundveehouderij als voor de intensieve veehouderij in Twente behandeld. In paragraaf 5.4 wordt het hervormde EG-landbouwbeleid beschreven, waarna wordt afgesloten met het landinrichtingsbeleid in paragraaf 5.5.

5.2 De superheffing

5.2.1 Inleiding

In 1984 werd in de Europese Gemeenschap (EG) de superheffing ingevoerd. Deze maatregel had als doel de overschotproductie van melk in de Gemeenschap te beperken. In Nederland kregen de melkveehouders een melkquotum toegewezen op basis van de individuele melkafleveringen in 1983. Bij overschrijding van het melkquotum is de melkveehouder over het meerdere een superheffing verschuldigd. In 1990/91 bedroeg deze superheffing 115% van de richtprijs van melk (Krijger, 1991). In 1987 stapte Nederland over naar een quotering van de melk per zuivelfabriek. Deze overstap maakte binnen een regio de verevening van onder- en overschrijding van het melkquotum per melkveehouder mogelijk. Sinds 1986 is tevens de melkvetproductie aan quotering onderworpen (Krijger, 1991).

5.2.2 De superheffing en het streekeigen produkt

Door de invoering van de superheffing en de stijgende melkproductie per koe is er op de rundveehouderijbedrijven een overschot ontstaan aan grond, arbeid en kapitaal. Dit overschot biedt mogelijkheden voor alternatieve produktietakken op de bedrijven, in dit geval de productie van een streekeigen produkt.

In Twente worden de mogelijkheden voor alternatieve productie echter beperkt door de beperkte omvang van het grondoverschot. Door de kleine bedrijfsomvang van de Twentse rundveehouderijbedrijven in ha en de intensieve veebezetting is de omvang van het grondoverschot klein⁵.

Bovendien zal de productie van het streekeigen produkt moeten concurreren met de huidige aanwending van dit overschot aan grond, kapitaal en arbeid.

Na de invoering van de superheffing is het overschot aan produktiefactoren door de rundveehouderijbedrijven in Twente ondermeer opgevuld met een uitbreiding van de vleesveestapel. Ten opzichte van 1985 was er in 1990 2,5 keer zoveel vleesvee, namelijk 52.249 stuks in 1990 (LEI-berekening op basis CBS-Meitellinggegevens per gemeente).

Daarnaast is grasland vervangen door bouwland voor de teelt van voedergewassen. In Twente gaat het dan vooral om de teelt van snijmais. De verhouding in het gebruik van de cultuurgrond in Twente is verschoven van 82% grasland en 17% voor de teelt van snijmais in 1985, naar een verhouding 75% grasland en 24% snijmais in 1990 (LEI-berekening op basis CBS-Meitellinggegevens per gemeente). Deze omzetting naar snijmais was voor de veehouders niet alleen interessant als voedergewas, maar ook door de ruimere bemestingsnormen van maisland in vergelijking met grasland.

Een aanpassing die aansluit bij de bovenstaande is de vervanging van krachtvoer door ruwvoer. De Haan (1991) stelt dat door de superheffing de melkveestapel in ruimere mate dan voorheen op basis van ruwvoer wordt gevoederd. Met deze substitutie kan de veehouder besparen op zijn voerkosten. Tenslotte is er grasland omgezet in bouwland voor de verbouw van akkerbouwgewassen. Vooral voor de bedrijven op zandgrond, dus ook in Twente, stond deze mogelijkheid open; de grond is namelijk geschikt voor de verbouw van akkerbouwgewassen (Terwan en Wesselo, 1990). Op de Twentse rundveehouderijbedrijven is het overig bouwland

---

⁵ Een gemiddeld rundveehouderijbedrijf in Twente was in 1990 18,45 ha groot en had gemiddeld 3,5 stuks melkvee, 1,1 stuks mestvee en 4,6 varkens per ha.

(bouwland exclusief snijmais) vanaf 1985 met 237 ha toegenomen tot 440 ha in 1990 en volgens Helder (1992) betreft het hier in hoofdzaak een toename van de teelt van granen.

De mogelijkheden voor de productie van het streekeigen produkt worden dus beperkt door de beperkte omvang van het grondoverschot en de huidige aanwending van het overschot aan produktiefactoren in dienst van de melkveehouderij en de vleesveehouderij. Bij een eventuele aankoop van grond voor de productie van het streekeigen produkt wordt de Twentse rundveehouder geconfronteerd met de hoogste kooprijks voor los bouw- of grasland van Nederland (LEI-DLO en CBS, 1992).

Maar de invoering van een alternatieve produktietak kan een optie zijn voor rundveehouderijbedrijven die een klein melkquotum combineren met een ongunstige verhouding tussen kosten en opbrengsten per kg melk⁶. Volgens Terwan en Wesselo (1990) bevinden deze bedrijven met een lage rentabiliteit zich vooral in het Oostelijk en Centraal Zandgebied. In hoeverre een alternatieve produktietak in de huidige bedrijfsvoering wordt ingevoerd, zal afhangen van de uitkomsten van de saldoberekeningen van de verschillende produktietakken.

5.2.3 Conclusie

Door de invoering van de superheffing en de stijgende productie per melkkoe is er een overschot ontstaan aan grond, kapitaal en arbeid. Het grondoverschot van de rundveehouderijbedrijven in Twente is echter in grootte beperkt. De productie van het streekeigen produkt moet om dit overschot aan grond, kapitaal en arbeid concurreren met de huidige opvulling van het overschot in dienst van de melkveehouderij en de vleesveehouderij. Door een ongunstige kosten-opbrengsten verhouding van de melkproductie gecombineerd met een klein melkquotum kan de verkoop (van een deel) van het melkquotum economisch rendabel zijn. De geschiktheid van de zandgrond voor alternatieve produktietakken maakt de invoering van de productie van het streekeigen produkt tot een optie. Op basis van saldoberekeningen van de verschillende produktietakken kan het overschot uiteindelijk worden ingevuld.

---

⁶ Gemiddeld over de boekjaren 1985/86 t/m 1987/88 hadden de grotere bedrijven (≥ 158 sbe) een gemiddeld quotum van 357.000 kg en een opbrengsten/kosten verhouding van 0,90 per kg melk. Voor de kleinere bedrijven gemiddeld 153.000 kg quotum en een verhouding van 0,73 (Bron: LEI)

5.3 Het mestbeleid

5.3.1 Inleiding

Het mestbeleid in Nederland is gericht op een reductie van de mestproduktie en de uitstoot van ammoniak. Het aanwenden van de geproduceerde mest is gebonden aan normen in kilogram fosfaat per hectare bouw-, gras- en maisland. Met de tijd worden de bestaande normen aangescherpt. Over het op het bedrijf aanwezige fosfaatoverschot, het verschil tussen de fosfaatproduktie en de norm, is een heffing verschuldigd. Het overschot aan fosfaat wordt getransporteerd naar een bedrijf met een fosfaattekort of wordt aan de mestverwerking aangeboden. Daarnaast is er in het mestbeleid de doelstelling opgenomen om de uitstoot van ammoniak in 2000-2005 terug te brengen tot 70% ten opzichte van 1980. Indien dat noodzakelijk is, wordt om deze doelstelling te bereiken naast de huidige instrumenten, zoals het uitrijverbod en het verplicht onderwerken van mest, een heffing op de ammoniakemissie opgenomen.

5.3.2 Het mestbeleid en het streekeigen produkt

De huidige normen voor fosfaat (P_2O_5) per ha in het mestbeleid zijn gemiddeld over het totaal aantal Twentse rundveehouderijbedrijven gezien volgens tabel 5.1 geen belemmering. Gemiddeld werd er in Nederland in 1991 minder dan 125 kg P_2O_5 per ha geproduceerd.

Tabel 5.1 Percentage weidebedrijven, ingedeeld naar fosfaatproductie per ha cultuurgrond, 1991

Fosfaat productie(kg) per ha cultuurgrond	Noordelijk klei-/veen- weidegebied	Westelijk weidegebied	Zand- gebieden	Kleinere weide- bedrijven ^{a)}	Totaal weide- bedrijven
< 100	69	51	37	57	50
100-125	24	29	30	22	26
125-200	7	18	28	18	20
200-250	0	2	4	2	2
> 250	0	1	2	1	1
Gem. P ₂ O ₅ /ha	92	104	112	96	103

Bron: CBS-landbouwtelling, bewerking: LEI-DLO

Ontleend aan: Van Everdingen, 1993

a) Bedrijven kleiner dan 158 sbe

In vergelijking tot de overige Nederlandse landbouwgebieden is het gebruik van dierlijke mest (inclusief transport) in de Oostelijke, Zuidelijke en Centrale zandgebieden hoog. Deze hogere mestgiftten worden bepaald door de grondsoort, het bouwplan, de intensiteit van de bedrijfsvoering en in deze gebieden door de grote beschikbaarheid van dierlijke mest (Hetsen en Hidding, 1991). Rundveehouders in deze gebieden zullen het gebruik van de grond als maisland prefereren vanwege de hogere bemestingsnorm (250 kg P₂O₅ in 1991). De sterke uitbreiding van het snijmaisareaal wijst hier ook op. De huidige bemestingsnormen hebben dus een nadelig effect op de produktie van het streekeigen produkt: in 1991 is de norm voor bouwland 125 kg P₂O₅ per ha. Per 1 januari 1995 komen de bemestingsnormen voor bouw- en maisland op eenzelfde, lager, niveau te liggen: 110 kg per ha. De norm voor grasland wordt 150 kg P₂O₅ per ha. Het negatieve

effect van de huidige norm voor maisland op de produktiemogelijkheden van het streekeigen produkt komt dus te vervallen.

Door de aanwezigheid van veel intensieve veehouderij in Twente is de uitwerking van het mestbeleid op de Twentse landbouw groter dan alleen voor de rundveehouderij. In 1990 was 30% van de hoofdberoepsbedrijven een intensief veehouderijbedrijf (LEI-berekening op basis CBS-Meitellinggegevens) en de intensieve veehouderij is een belangrijke neventak op de rundveehouderijbedrijven. De kosten van het mestbeleid noodzaken de veehouder om zijn bedrijfsvoering aan te passen. Naast technische maatregelen is het niet ondenkbaar dat de intensieve veehouderij vooral als neventak wordt ingekrompen. Door deze inkrimping van de veestapel komt er arbeid vrij die voor de produktie van het streekeigen produkt kan worden aangewend. Nadeel van de als streekeigen produkten gekozen boekweit en vlierbessen is dat hun produktie grondgebonden is. Er moet dus grond voor deze produktie worden vrijgemaakt, wat bemoeilijkt wordt door de beperkte bedrijfsoppervlakte en de intensieve veebezetting, en de hoge grondprijzen. Bovendien wordt de verbouw van een streekeigen produkt beperkt indien het gewas, in dit geval boekweit of vlierbessen, gevoelig is voor het fosfaatgehalte van de grond. Als gevolg van het hoge gebruik van dierlijke mest en kunstmest was in 1990 namelijk 44% van de cultuurgrond (44.000 ha) in het Oostelijk zandgebied met fosfaat verzadigd. Naar bodemgebruik was 76% van het maisland en 33% van het grasland fosfaatverzadigd (Hetsen en Hidding, 1991). Bij fosfaatgevoeligheid van boekweit of vlierbessen komt dus niet alle grond in aanmerking voor de produktie van het streekeigen produkt. In hoofdstuk 6 wordt hier verder op in gegaan.

5.3.3 Conclusie

Voor de rundveehouderijbedrijven in de zandgebieden is het te verwachten dat zij de in de toekomst verscherpende bemestingsnormen als eersten zullen overschrijden. De fosfaatproduktie van de bedrijven in de zandgebieden is hoog als gevolg van de intensieve veebezetting en de neventakken op de bedrijven, vaak met intensieve veehouderij. De intensieve veehouderij als neventak, en wellicht tevens de intensieve veehouderij als bedrijfstype, moeten inkrimpen om aan het verscherpte mestbeleid te kunnen beantwoorden. De vrijkomende arbeid kan voor de produktie van het streekeigen produkt worden aangewend maar de produktiemogelijkheden van boekweit en vlierbessen met deze arbeid worden beperkt door de grondgebondenheid van deze produkten. Er zal binnen het bedrijf grond moeten worden vrijgemaakt, wat bemoeilijkt wordt door de beperkte bedrijfsoppervlakte, of er moet voor een hoge prijs grond worden aangekocht. De

huidige bemestingsnormen per hectare belemmeren de produktie van een streekeigen produkt door de gunstige, hogere norm voor maisland. In de toekomst komen de verschillende bemestingsnormen naar grondgebruik op eenzelfde niveau te liggen, het nadelig effect van de huidige normen voor het streekeigen produkt komt te vervallen. De gevoeligheid van het streekeigen produkt voor het fosfaatgehalte van de grond kan echter de produktiemogelijkheden beperken.

5.4 Het hervormde EG-landbouwbeleid

5.4.1 Inleiding

Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) van de EG heeft door een stelsel van variabele invoerheffingen, uitvoersubsidies en producententoeslagen de prijsvorming van een aantal belangrijke agrarische produkten, zoals van granen en zuivel, ontkoppeld van de prijsvorming van deze produkten op de wereldmarkt. Vooral door de hoge budgettaire lasten van het GLB en de handelspolitieke spanningen die dit beleid oproepen, was de EG gedwongen het GLB aan te passen. Na de laatste hervorming van het GLB op basis van voorstellen van landbouwcommissaris MacSharry is de directe prijsondersteuning van de agrarische produkten verschoven naar een systeem met lagere gegarandeerde produkt prijzen en een inkomenscompensatie voor de producenten. Bovendien werden er produktiebeperkende maatregelen getroffen. De bescherming van de agrarische produkten aan de buitengrens van de EG wordt door deze verlaging van de garantieprijzen verminderd, maar het systeem van variabele importheffingen en uitvoersubsidies blijft gehandhaafd (Stolwijk en Veenendaal, 1992).

5.4.2 Het hervormde EG-landbouwbeleid en het streekeigen produkt

Het hervormde landbouwbeleid handhaaft het huidige melkquotasysteem tot het jaar 2000. Wel worden de huidige melkquota met 2% gekort waarvoor de producent een compensatie per gekorte liter ontvangt. Daarnaast wordt de rundveehouder geconfronteerd met een verlaging van de interventieprijzen voor rundvlees met 15% en compensaties door middel van dierpremies. Door de koppeling van de compensaties aan de intensiteit van de produktiewijze kan de Twentse rundveehouder met het hoge aantal dieren per oppervlakte-eenheid weinig profiteren van de premies per dier. De compensatie voor de verbouw van snijmais in het kader van de hectaretoeslagen voor akkerbouwprodukten werkt echter in het

voordeel van de rundveehouder: gemiddeld was in Twente in 1991 bijna 25% van de bedrijfsoppervlakte bebouwd met snijmais (LEI-berekening op basis van CBS-Meitellinggegevens per gemeente). Omdat de steunaanvraag van de Twentse rundveehouder voor snijmais onder de 17,9 ha, de maximale steunaanvraag, ligt, valt de producent onder de speciale regeling voor kleine producenten. Deze regeling kent geen braakleggingsverplichting van een deel van de bedrijfsoppervlakte bij gebruikmaking van deze steunverlening. In tabel 5.2 zijn de hectaretoeslagen voor akkerbouwprodukten, inclusief snijmais, weergegeven.

Tabel 5.2 Hectaretoeslagen voor akkerbouwprodukten, inclusief snijmais, voor kleine producenten in de niet-kleigebieden in Nederland

Hectaretoeslag:	Toeslag in groene ECU ^{a)} /ton	Toeslag in gld./ha
1993/94	25	340,87
1994/95	35	477,21
1995/96	45	613,56

a) 1 groene ECU = f 2,65265

Boekweit valt net als snijmais onder de regeling voor producenten van akkerbouwgewassen. Een eventuele omschakeling van snijmais naar boekweit brengt wat dit betreft geen verandering van de inkomensondersteuning in de vorm van hectaretoeslagen met zich mee. Het verlies van snijmais in het veevoer bij omschakeling naar boekweit kan worden opgevangen door de daling van de veevoerprijs door de vervanging van geïmporteerde graansubstituten door de als gevolg van het hervormde landbouwbeleid goedkopere, in de EG geproduceerde, granen. Indien de rundveehouder weidegrond wil omzetten in bouwland om in aanmerking te komen voor de hectaretoeslagen dan bestaat er de voorwaarde dat deze grond tussen 1987 en 1992 al bouwland moet zijn geweest.

Het streekeigen produkt vlierbessen is niet in deze beschikking steunverlening opgenomen zodat voor dit gewas geen hectaretoeslagen gelden. Dit beïnvloedt de produktiemogelijkheden van vlierbessen nadelig omdat de hectaretoeslagen de waarde van de grond voor de landbouw laat stijgen.

5.4.3 Conclusie

De rundveehouder kan profiteren van de hervormingen van het GLB door de opname van een hectaretoeslag voor snijmais in de inkomensondersteuning. Voor boekweit gelden dezelfde hectaretoeslagen als voor snijmais. Als er wordt overgeschakeld op de verbouw van boekweit dan wordt het verlies van snijmais in het veevoer gecompenseerd door een daling van de aankooprijzen van veevoer als gevolg van de gedaalde interventieprijzen voor granen. Voor vlierbessen ontbreken er hectaretoeslagen.

5.5 Het landinrichtingsbeleid

5.5.1 Inleiding

Met behulp van landinrichting kunnen maatregelen en voorzieningen worden getroffen voor de land- en tuinbouw, bosbouw, natuur, landschap, openlucht recreatie, verkeer, cultuurhistorie en andere functies die voor een gebied van belang zijn. Landinrichting heeft als taak om het gebied zo goed mogelijk voor deze functies in te richten. Afhankelijk van het aantal en de aard van de functies kunnen verschillende vormen van landinrichting worden gekozen (Landinrichtingsdienst, 1990).

5.5.2 Het landinrichtingsbeleid en het streekeigen produkt

Waar vroeger bij landinrichting landbouwbelangen voorop stonden, is er in het huidige landinrichtingsbeleid een steeds belangrijker plaats weggelegd voor de belangen van natuur en landschap (Centrale Landinrichtingscommissie, 1989-1992). Indien het belang van het behoud kleinschalig landschap wordt onderkend, dan is er in de landinrichtingsprojecten plaats voor het behoud van dit landschap. Het landinrichtingsproject zal in dat geval op bepaalde punten loodrecht staan op de agrarische belangen. De produktie van het streekeigen produkt, zoals het in dit verslag wordt bestudeerd, is een mogelijke oplossing om de belangen van landbouw en natuur en landschap samen te laten gaan. Het streekeigen produkt moet voldoende inkomen bieden aan de agrariër om zijn bedrijf voort te kunnen zetten onder niet optimale omstandigheden en de instandhouding van het kleinschalig landschap wordt in de bedrijfsvoering opgenomen.

5.5.3 Conclusie

Door de opname van natuur en landschap als doelstelling van het landinrichtingsbeleid moet het agrarisch belang in bepaalde gevallen wijken voor het belang van natuur en landschap. De productie van het streekeigen produkt is wellicht een oplossing om deze belangen te verenigen. Indien het streekeigen produkt voldoende inkomen kan bieden aan de agrariër wordt de instandhouding van het landschap met dit streekeigen produkt in de bedrijfsvoering opgenomen.

5.6 Conclusie

Door de beperkingen die de agrariërs door het landbouwbeleid worden opgelegd, neemt het zoeken naar alternatieve produktietakken toe. Bedrijven die een klein melkquotum combineren met een ongunstige verhouding tussen de kosten en de opbrengsten per kg melk hebben na de invoering van de superheffing geen perspectief meer om in de toekomst hun melkproductie uit te kunnen breiden. Voor deze bedrijven kan het streekeigen produkt een alternatief perspectief zijn. Het mestbeleid legt bovendien steeds grotere beperkingen op aan de veehouderijbedrijven. Inkrimping van de veestapel zal niet in alle gevallen vermeden kunnen worden. De hierbij vrijkomende produktiefactoren kunnen voor het streekeigen produkt worden aangewend. Bij inkrimping van de intensieve veestapel zal er echter relatief weinig grond vrijkomen wat de perspectieven voor de productie van de grondgebonden streekeigen produkten boekweit en vlierbessen nadelig beïnvloedt. Uit het hervormde EG-landbouwbeleid kunnen rundveehouders enig voordeel halen door de hectaretoeslagen voor snijmais. Of dit voordeel kan opwegen tegen de dalende prijzen van de dierlijke produkten, met name de vleesveeprijzen, is bedrijfsafhankelijk. Omdat op dit moment er voor boekweit dezelfde hectaretoeslagen gelden als voor snijmais beïnvloedt dit de verbouw van dit gewas positief. Wat betreft het landinrichtingsbeleid kan het streekeigen produkt een produktiemogelijkheid zijn die beleidsdoelstellingen kan verenigen. In landinrichtingsprojecten wegen de belangen van natuur en landschap steeds zwaarder mee wat tot gevolg heeft dat deze botsen met de landbouwbelangen. Met het streekeigen produkt zouden deze belangen verenigd kunnen worden. Het streekeigen produkt is echter in alle gevallen alleen aantrekkelijk indien het saldo per ha van dit streekeigen produkt hoger is dan de saldi van de huidige produktietakken.

HOOFDSTUK 6 DE BEDRIJFSECONOMISCHE PERSPECTIEVEN

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt bekeken wat bedrijfseconomisch de perspectieven zijn voor de invoering van boekweit en vlierbessen op de bedrijven in Twente. Door het berekenen van het saldo per hectare wordt aangegeven wat de financiële aantrekkelijkheid is van boekweit en vlierbessen. Deze saldoberekeningen zijn gebaseerd op de berekeningsmethode die gebruikt wordt in de publikatie "Kwantitatieve informatie voor de akkerbouw en de groenteteelt in de vollegrond" van het Consulentenschap PAGV. Vervolgens wordt er beschreven wat de knelpunten zijn bij een eventuele invoering van deze teelten op de Twentse veehouderijbedrijven. Door het ontbreken van meer nauwkeurige gegevens wordt er in dit hoofdstuk slechts een algemeen oordeel gegeven over dit perspectief. Individuele bedrijfsgegevens zullen de perspectieven zeker beïnvloeden. In bijlage 2 en 3 is er meer uitgebreide informatie te vinden over de teelt van respectievelijk boekweit en vlierbessen. In deze bijlagen worden bijvoorbeeld de teeltmaatregelen en verwerkingsmogelijkheden van de gewassen beschreven.

6.2 Boekweit

6.2.1 Inleiding

Boekweit behoort tot de familie van de Polygonaceae (Duizendknopigen) maar wordt tot de meelsoorten gerekend. In Nederland werd boekweit vroeger verbouwd op de lichte zandgronden, op pas afgebrand hoogveen en in streken waar een zacht, vochtig zeeklimaat samen gaat met een onvruchtbare bodem. In 1861 werd er in Nederland 59.900 ha boekweit verbouwd, in 1937 nog slechts 226 ha met een opbrengst van 240.000 kg (Haan, 1941). In Nederland werden de grijze of zandboekweit en de zwarte of veenboekweit geteeld. Er bestaat nog een derde soort namelijk de Siberische of Tartaarse boekweit welke ook onder de naam wilde boekweit bekend is.

Boekweit kan zowel voor de dierlijke als menselijke consumptie geteeld worden. Als veevoer werd boekweit aan het begin van deze eeuw verdrongen door de bietenproductie en door koolrapen, aardappelen en gries voor de menselijke consumptie.

Boekweit is een gewas dat weinig eisen stelt aan de bodem. Maar op vruchtbare

gronden leger het gewas snel en vindt er minder korrelzetting plaats. Met de komst van kunstmest is de boekweitcultuur dan ook uit Nederland verdwenen.

6.2.2 Berekening van het saldo per hectare

De prijs die voor de boekweit wordt ontvangen is afhankelijk van de wijze van afzet. Bij afzet op de wereldmarkt is de prijs op de wereldmarkt voor boekweit en de dollarkoers van belang. Anno 1993 bedraagt de wereldmarktprijs van boekweit 50 cent per kg. Bij een opbrengst van 1500 kg per ha en een kostprijs van 860 gulden is het saldo per ha voor boekweit negatief, zoals tabel 6.2 laat zien.

Tabel 6.2 Saldoberekening per hectare boekweit

Omschrijving	Hoeveelheid	Prijs	Bedrag
Opbrengsten	1500	0,50	750
Toegerekende kosten:			
Zaaizaad (ontsmet)	30	3,50	105
Bemesting: P ₂ O ₅	30	0,96	29
K ₂ O	40	1,54	62
Verzekering	1500	0,85%	13
Rente	195,40	7,00%	14
Drogen/schonen	12	5,00	60
Totale toegerekende kosten			283
Saldo per ha eigen mechanisatie			467
Indien in loonwerk uitgevoerd:	Aantal bewerkingen	Prijs	Bedrag
Stoppelploegen	1	230	230
Zaaïen	1	75	75
Kunstmeststrooien	1	60	60
Eggen	2	118	236
Opraapdorsen	1	450	450

Indien eigen mechanisatie	Werkbreedte (m)	Werksnelheid (km/u)	Taaktijd (u/ha)
Stoppelploegen	2,1	6	1,3
Zaaien	3	6	1
Kunstmeststrooien	12	6	1,2

Toelichting:

Opbrengstprijs	: Prijsopgave van de firma vanderHave
Zaaizaad	: Opgave firma Joordens
Bemesting	: Gegevens van PAGV, Lelystad
P ₂ O ₅	: Uitgaande van het gebruik van Tripelsuper en per % P ₂ O ₅
K ₂ O	: Uitgaande van het gebruik van Patentkali en per % K ₂ O
Verzekering	: Kosten hagelverzekering gebaseerd op een peulvruchtgewas met vergelijkbare input als boekweit; f1,70 per 100 kg opbrengst
Rente	: 7% van de gemiddelde vermogensvastlegging van toegerekende kosten per ha tot en met de oogst, exclusief arbeids- en loonwerkkosten
Drogen/schonen	: Consulentenschap PAGV, 1992; voor handelsgewassen > 12% vocht
Loonwerk	: Opgave firma Joordens

Bij deze berekening van het saldo per ha is uitgegaan van de wereldmarktprijs voor boekweit. Als opbrengst wordt 1500 kg per ha genomen. Deze opbrengst kan echter alleen behaald worden als de boekweit op arme grond wordt geteeld. In de saldoberekening worden de vaste kosten niet meegenomen alleen de aan het gewas toe te rekenen kosten. Het gewas is te bewerken met het op een veehouderijbedrijf aanwezige machinepark. Het aanschaffen van speciale machines voor de teelt van boekweit is dus niet nodig.

Gezien de opbrengsten die op de wereldmarkt behaald kunnen worden, is het voor de producenten van boekweit als streekeigen produkt zeer interessant om rechtstreeks aan een afnemer te leveren. Bovendien is het binnen dit initiatief niet de bedoeling om boekweit als bulkprodukt voor de wereldmarkt te telen maar boekweit met een streekeigen karakter waarmee een hogere marktprijs wordt

nagestreefd. De prijzen bij rechtstreekse afzet aan een afnemer variëren sterk per afnemer maar liggen hoger dan op wereldmarktniveau. Natufood bijvoorbeeld koopt gangbare geteelde boekweit aan voor f2,80 per kg en biologische geteelde boekweit voor f2,95. Bij een afzetprijs van f2,80 neemt het saldo per ha voor boekweit (bij eigen mechanisatie) toe tot 3.917 gulden. Tenslotte kan nog gedacht worden om de streekeigen boekweit biologisch te telen omdat hiervoor door de afnemers hogere prijzen worden betaald.

6.2.3 Het inpassen van boekweit in de bedrijfsvoering

De vruchtbaarheid van de landbouwgronden in Twente zullen de produktiemogelijkheden van boekweit aanzienlijk beperken. De opbrengsten van het gewas verminderen naarmate het stikstofgehalte in de grond hoger is. Op een doorsnee bodem blijft bij een stikstofgift van meer dan 50 kg de plant namelijk langer bloeien en rijpt daardoor later af of zelfs helemaal niet (Schulze Bisping, 1986). Legering en een slechte zaadsetting zijn hiervan de gevolgen. Het verbouwen van boekweit op grond waar bijvoorbeeld eerst snijmais heeft gestaan, levert dus grote problemen op.

Boekweit onttrekt als vanggewas veel nutriënten aan de bodem en is waardplant voor bietencystenaaltjes. De grote opnamecapaciteit van mineralen is wel positief maar weegt niet al te zwaar en de bietenteelt is in Twente geen belangrijke produktietak.

De verbouw van boekweit is in de bedrijfsvoering in te passen zonder dat er speciale machines voor deze teelt moeten worden aangeschaft. In de saldoberekening is er wel vanuit gegaan dat het eggen en het opraapdorsen van het gewas door het loonbedrijf worden uitgevoerd. De overige bewerkingen zijn uit te voeren met het machinepark dat op een veehouderijbedrijf aanwezig is.

Wat betreft de benodigde arbeid voor de verbouw van boekweit is dit te vergelijken met de arbeidsbehoefte voor de verbouw van granen. In hoeverre de verbouw van boekweit daadwerkelijk past binnen de op het bedrijf aanwezige arbeid, is niet onderzocht.

6.2.4 Conclusie

Uit de saldoberekening blijkt dat boekweit bij verkoop tegen wereldmarktprijzen niet aantrekkelijk is. Maar binnen dit initiatief gaat het om streekeigen boekweit die door het streekeigen karakter een hogere prijs ontvangt. De boekweit wordt dus

niet op de wereldmarkt afgezet maar direct geleverd aan een afnemer. De prijzen voor boekweit bij afzet aan een afnemer liggen hoger dan op wereldmarktniveau en waarschijnlijk wordt voor biologisch geteelde boekweit nog meer betaald. Het saldo van boekweit wordt in ieder geval een stuk positiever bij directe afzet aan een afnemer. Maar de vruchtbaarheid van de grond in Twente kan de verbouw van boekweit echter negatief beïnvloeden: de opbrengsten van boekweit dalen naarmate het stikstofgehalte in de grond hoger is.

6.3 De vlier

6.3.1 Inleiding

De vlier behoort tot de Caprifoliaceae (Kamperfoelie) familie. Naast de gewone vlier groeien in Nederland ook de trosvlier en de dwergvlier. Voorlopig is alleen de gewone vlier van belang voor de fruitteelt (De Boer en Pilat, 1991) en in het vervolg wordt met de vlier dan ook de gewone vlier bedoeld. De vlier is een struik of boom die oorspronkelijk in de gematigde klimaten groeit. In Nederland is de vlier onder meer te vinden bij bosranden, in loofbossen en in houtwallen. De vlier heeft een hoge vermeerderings- en groeisnelheid en de boom kan 10 meter hoog worden.

Bij de aanplant van de vlier voor de commerciële teelt begint de boom of struik pas in het derde teeltjaar te produceren. In dit teeltjaar wordt de vlier ook terug gesnoeid, de zogenaamde verjongingssnoei. De vlierbomen of -struiken hebben een economische levensduur van 25 jaar (De Boer en Pilat, 1991). Dit betekent niet dat de bomen of struiken dan afsterven maar nieuwe inzichten in teelt, rassen etc. maken de teelt na 25 jaar waarschijnlijk onrendabel. De vlier staat bij voorkeur op een voldoende voedselrijke en niet te droge grond en de optimale pH ligt rond de zeven. Verder stelt de vlier weinig eisen aan de grond en is dan ook op de meeste bodemsoorten te telen (De Boer en Pilat, 1991). De Boer en Pilat (1991) constateren bovendien een groeiende vraag in de Europese landen naar vlierbessen maar in Nederland is nog nauwelijks een markt voor in eigen land geteelde vlierbessen, alhoewel er wel belangstelling voor bestaat.

6.3.2 Berekening van het saldo per hectare

De opbrengst van de vlier wordt beïnvloed door de plantafstand, het stikstofniveau en de groei per jaar (Kaack, 1990a). Uit onderzoek van Kaack (1988) is gebleken dat een hoge opbrengst wordt verkregen bij een kleine plantafstand en een hoge stikstofgift. De bodem moet diep bewortelbaar en gelijkmatig vochtig zijn. Natte plekken in het land moeten worden vermeden maar ook te droge standplaatsen, vooral wanneer de plant wordt terug gesnoeid tot op de eerste of tweede knoop. Ook lange periodes met droogte werken opbrengstverlagend omdat er minder groeischeuten ontstaan wat ook door werkt in een volgend groeijaar (Strauß en Novak, 1971). Op een hectare goede grond met de juiste bemesting kan met een goed ras 15 ton vlierbessen worden geproduceerd (Wertheim, 1981). De prijs voor de vlierbessen is geheel afhankelijk van vraag en aanbod en de afgesloten contracten. Volgens De Boer en Pilat ligt de prijs tussen de 80 cent en f1,65 per kg. In Duitsland wordt aan de telers 1 DM (f1,15) per kg uitbetaald. In Zwitserland lag de prijs voor de vlierbessen aan het begin van de jaren tachtig op 1,30 Zwitserse frank op de verse markt en 0,90 Zwitserse frank voor de verwerking.

In de saldoberekeningen is uitgegaan van de opbrengstgegevens uit een onderzoek van Strauß en Novak (1971). In het onderzoek is uitgegaan van 640 bomen per ha. De stekken zijn geplant op een rijafstand van 5 meter en een afstand in de rij van 3 meter. Tijdens de eerste vijf jaren van de teelt werd een stikstofgift van 300 kg per ha toegediend om de mineralisatie van de gemaaide stroken gras te bevorderen. De prijs voor de vlierbessen is f1,15 per kg en is gebaseerd op de prijs die de Duitse verwerkende industrie betaalt aan de telers (De Boer en Pilat, 1991).

In de eerste jaren van de teelt ondersteunen bamboestokken de jonge boompjes. Het derde jaar na de aanplant is het eerste oogstjaar van de vlierbessen. De bamboestokken worden vervangen door palen en netten beschermen de bessen tegen vogelvraat. De koeling van de bessen na het oogsten kost f2,30 per 100 kg (Consulentschap PAGV, 1992). Het oogsten gebeurt met behulp van losse arbeidskrachten tegen een tarief van f10,- per uur. Er is uitgegaan van een plukcapaciteit van 40 kg per uur.

Tabel 6.3 Saldoberkening per hectare vlierbessen

Omschrijving:	Jaar 1, aanlegjaar		Jaar 2		Jaar 3, 1 ^o oogstjaar		Jaar 4, 2 ^o oogstjaar		Jaar 5-25, 3 ^o -23 ^o oogstjaar		Gemiddeld teeltjaar						
	Hoeveelheid	Prijs	Bedrag	Hoeveelheid	Prijs	Bedrag	Hoeveelheid	Prijs	Bedrag	Hoeveelheid	Prijs	Bedrag	Hoeveelheid	Bedrag			
Opbrengsten	0	0	0	0	0	0	14863	1,15	17092,45	7565	1,15	8699,75	17086	1,15	19648,90	3023,45	
Toegerekende kosten:																	
Uitgangsmateriaal			666,67														
Bemesting:																	
N	300	1,32	396	300	1,32	396	300	1,32	396	300	1,32	396	200	1,32	264		31,03
K ₂ O	120	1,54	184,80	120	1,54	184,80	120	1,54	184,80	120	1,54	184,80	120	1,54	184,80		105,05
P ₂ O ₅	50	0,96	48	50	0,96	48	50	0,96	48	50	0,96	48	50	0,96	48		152,56
Bamboestokken	666,67	2	1333,33				666,67	2	1333,33								
Palen																	
Vogelafweer																	
Rente	3974,73	7,00%	278,23	631,80	7,00%	44,23	10410	7,00%	728,70	654,60	7,00%	45,82	553,80	7,00%	38,77		20,84
Verzekering	4200	0,30%	12,60	1000	0,30%	3	16000	0,30%	48	8600	0,30%	25,80	19000	0,30%	57		9,03
Koeling							14863	0,023	341,85	7565	0,023	174	17086	0,023	392,98		57,36
Totale toegerekende kosten			4252,96			676,03			11480,68			874,42			985,55		375,86
Saldo per ha eigen mechanisatie			-4252,96			-676,03			5611,77			7825,33			18663,35		2838,95
Plukken (losse arbeid)							371,58	10	3715,75	189,13	10	1891,25	427,15	10	4271,50		657,27
Saldo									1896,02			5934,08			14391,85		1990,32

De saldoberekeningen van de jaren 1 tot en met 4 zijn afzonderlijk in tabel 6.3 weergegeven. De jaren 5 tot en met 25 zijn bij elkaar genomen. Aangezien er voor de jaren 10 tot en met 25 geen produktiegegevens in de literatuur bekend zijn, zijn deze gegevens van die jaren geschat door het gemiddelde te nemen van de jaren 5 tot en met 9. Om deze reeks met saldi te vergelijken met de saldoberekeningen voor eenjarige gewassen is deze reeks herleid tot één jaarsaldo. Dit corrigerend saldo van het gemiddelde teeltjaar zoals hier is weergegeven, is berekend door middel van een contante waardeberekening bij een rentefactor van 7%.

In deze saldoberekening voor vlierbessen is het onderhoud van de bomen, uitgevoerd met eigen mechanisatie dan wel in loonwerk, niet onderzocht. Om een indicatie te geven wat vlierbessen aan onderhoud vragen, is er gekeken naar de teelt van de populier voor de houtteelt. Een bewerking van de populier die vergelijkbaar is met de verjongingssnoei van de vlierbessen in het derde teeltjaar is niet in deze tabel opgenomen.

Tabel 6.4 Onderhoud populier (houtteelt) per ha

Loonwerk:	Aantal bewerk.	Prijs	Bedrag
Inboeten	1	100	100
Vellen/snoeien	1	2160	2160
Uitrijden	1	1300	1300

Eigen mechanisatie:	Aantal bewerk.	Taaktijd(u/ha)
Inboeten	1	2,5
Vellen/snoeien	1	48
Uitrijden	1	20

Bron: Consulentenschap PAGV, 1992

Door de overige stichtingskosten van de totale bruto contante waarde af te trekken kan vervolgens de jaarannuïteit berekend worden. In tabel 6.5 zijn de overige stichtingskosten weergegeven.

Tabel 6.5 Overige stichtingskosten bij de teelt van vlierbessen

Grondbewerking	1800
Handmatig planten 60 planten/uur, in totaal 660 stekken	11 uur*f35 385
Bouwen van koelcel	5000
Machines en werktuigen	1992
Totaal	9177

Na vermindering van de bruto contante waarde met de overige stichtingskosten resteert er f104839,50, de netto contante waarde. De jaarannuïteit is dan bij een

rentepercentage van 7% en een looptijd van 25 jaar $f8996,38$ ($f104839,50 * 0.085811$). In dit bedrag is geen rekening gehouden met het rooien van de bomen na 25 jaar teelt maar wel met de aanplant van nieuwe bomen.

6.3.3 Het inpassen van vlierbessen in de bedrijfsvoering

Aangezien de vlier geen bijzondere eisen stelt aan de grond ontstaan er bij aanplant van de vlier in Twente niet zulke problemen als bij de boekweitteelt. Afhankelijk van de afzet zal er voor een bepaald ras vlier gekozen moeten worden. Voor de kleuring van producten is het anthocyanidegehalte van de bessen belangrijk en bij afzet op de versmarkt is het de smaak van de bessen wat telt.

Het grote nadeel van het opnemen van vlierbessen in de bedrijfsvoering is dat de agrariër minstens 25 jaar aan deze teelt vast zit. Bovendien sluit de teelt van vlierbessen nog minder aan bij de huidige agrarische bedrijfsvoering dan boekweit. Vooral het aspect van de arbeidspiek in de oogstperiode vraagt speciale aandacht. Het onderhoud van de vlier kan worden uitgevoerd met het eventueel aanwezige arbeidsoverschot op de bedrijven maar bij het oogsten zal er toch losse arbeid nodig zijn. Maar een veehouder heeft geen ervaring met het inhuren van losse arbeidskrachten. Daarbij is het de vraag of deze arbeidskrachten wel in Twente aanwezig zijn of treden er dan dezelfde moeilijke situaties op zoals bijvoorbeeld bij het oogsten van asperges? Tenslotte vraagt de teelt van vlierbessen om behoorlijke investeringen met name voor de koelcel. Deze investeringen moeten gezien de teeltopbrengsten economisch verantwoord zijn. Nader onderzoek moet dit uitwijzen.

6.3.4 Conclusie

Gezien de saldoberekening is de aanplant van vlierbessen interessant. Bovendien is een stuk grond met vlierbesstruiken/-bomen landschappelijk erg aantrekkelijk. Maar het grote nadeel van vlierbessen is dat de agrariër normaal gesproken 25 jaar aan deze teelt gebonden is, wat een grote belemmering kan zijn. De teelt van vlierbessen is ook wezenlijk anders dan het beheren van een veehouderijbedrijf. Als fruitteler krijg je met geheel andere zaken te maken zoals bijvoorbeeld met het regelen van tijdelijke arbeidskrachten. Bovendien moet onderzocht worden of de voor de teelt noodzakelijke investeringen economisch verantwoord zijn. Tenslotte moet er bekeken worden of er in Nederland afzetmarkten zijn voor de geproduceerde vlierbessen. Tot nu toe importeert de Nederlandse verwerkende

industrie de vlierbessen uit het buitenland. Door de verwerking van de vlier in eigen beheer te nemen, kunnen deze moeilijkheden bij het vinden van een afzetmarkt ondervangen worden.

6.4 Conclusie

Gezien de uitkomsten van de saldoberekening is boekweit alleen aantrekkelijk om te produceren als de (biologisch geteelde) boekweit rechtstreeks aan een afnemer wordt afgezet. Deze directe afzet sluit goed aan bij een van de uitgangspunten van het streekeigen produkt, namelijk het behalen van een hogere prijs door dit streekeigen karakter. Het hoge stikstofgehalte in de Twentse grond kan de produktiemogelijkheden van boekweit echter beperken: de opbrengsten dalen naarmate het stikstofgehalte in de grond stijgt.

De teelt van vlierbessen is financieel aantrekkelijk maar de duur van de teelt, de economische levensduur is 25 jaar, is naar alle waarschijnlijkheid een te grote belemmering voor de agrariër. Bovendien sluit de fruitteelt niet aan bij de huidige veehouderij in Twente en vereist de overschakeling naar fruitteelt een ingrijpende verandering in de mentaliteit van de veehouder. Tenslotte moet de agrariër bij het besluit om toch vlierbessen in zijn bedrijfsvoering op te nemen de garantie gegeven kunnen worden dat hij zijn vlierbessen kan afzetten. Op dit moment zijn er bij de Nederlandse verwerkende industrie nog geen mogelijkheden om binnenlands geproduceerde vlierbessen rechtstreeks af te zetten.

HOOFDSTUK 7 WETTELIJKE STIMULANSEN EN BELEMMERINGEN VOOR HET STREEKEIGEN PRODUKT

7.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is het resultaat van een inventarisatie van de stimulanzen en belemmeringen van de wetgeving met betrekking tot dit initiatief van streekeigen productie. De inventarisatie heeft plaatsgevonden op Europees, nationaal en provinciaal niveau. Boekweit en vlierbessen zijn bij deze inventarisatie niet als uitgangspunt genomen. De wetgeving gaat maar zelden over specifieke produkten en zal hoogstens de productie van de produkten beperken en/of stimuleren. Bovendien zou met de produkten als uitgangspunt een groot deel van de invloeden van de wetgeving op dit project in Twente niet behandeld worden. Eén van de uitgangspunten van het streekeigen produkt is dat dit project onafhankelijk van structurele subsidies wil bestaan; de financiering wordt gezocht binnen de economisering van het landschap. Toch heeft dit project, met name in de beginfase, financiële ondersteuning nodig voor onder meer het uitvoeren van een marktonderzoek, de opzet van de afzetstructuur en het indekken voor risico's. Daarom is in dit hoofdstuk ook beschreven welke overheidssteun dit project in de startfase kan ondersteunen.

In paragraaf 2 worden de beleidsvisies op de drie onderscheiden niveaus ten aanzien van het project streekeigen produkt kort samengevat. Vervolgens worden in paragrafen 3, 4 en 5 de regelgeving behandeld welke gericht zijn op het project als initiatief voor een integratie van landbouw en landschap, de producenten die aan het project deelnemen en de streekeigen produkten boekweit en vlierbessen. In bijlage 5 zijn voorbeelden van initiatieven opgenomen met betrekking tot agrarisch natuurbeheer.

7.2 De beleidsvisies

7.2.1 Het Europese beleid

In het Groenboek (Commissie van de EG, 1985a) en in "De toekomst van het platteland" (Commissie van de EG, 1988b) geeft de Commissie van de Europese Gemeenschap haar visie ten aanzien van plattelandsontwikkeling. De Commissie is in deze documenten van mening dat de plattelandsstructuur behouden moet worden en er mogelijkheden ontwikkeld moeten worden om andere of aanvullende

inkomsten en arbeidsplaatsen te vinden. Dergelijke perspectieven moeten deels in de landbouwsector zelf deels buiten de sector gezocht worden. Er moet volgens de Commissie een heroriëntatie van de produktie plaatsvinden. Gedacht wordt aan kleinschalige vervangende teelten die plaatselijk een niet te verwaarlozen bron van inkomsten zouden kunnen zijn: teelt van kleinfruit, kleinschalige dierlijke produktie (bijenteelt) en visteelt. Het betreft produkten die om historische of sociaal-economische redenen ofwel zijn opgegeven of marginaal zijn geworden en waaraan de Gemeenschap een tekort heeft. Stimulering van deze produktie brengt met zich mee dat voor een harmonisatie van de afzetvoorwaarden en voor de totstandkoming van een verwerkingsstructuur moet worden gezorgd (Commissie van de EG, 1985a). Verder moeten milieuvriendelijke landbouwmethoden die het landelijk milieu onaangetast laten en zorgen voor de bescherming van specifieke landschappen worden bevorderd. Daar waar de landbouw bijdraagt tot de instandhouding van het landelijk milieu moet de samenleving de daaruit voortkomende externe voordelen erkennen door aan de landbouwers de nodige financiële middelen te verschaffen om deze taak te vervullen (Commissie van de EG, 1985a). In de 'Toekomst van het platteland' vindt de Commissie dat er naar moet worden gestreefd marktsegmenten te creëren die zowel de produktie als zodanig als de bijbehorende diensten omvatten, zodat een grotere plaatselijk of regionaal toegevoegde waarde ontstaat. In de landbouw bijvoorbeeld zou de uitvoer van grondstoffen moeten worden vervangen door verwerking ter plaatse en personalisatie van produkten met name door een streekgebonden produktimage (Commissie van de EG, 1988b). Kwaliteit wordt als troef voor het platteland gezien, omdat de vraag naar ambachtelijke en streekprodukten toeneemt. Om hiervoor randvoorwaarden te scheppen, maakt de Commissie het voornemen kenbaar een procedure te ontwikkelen van kwaliteitsaanduidingen voor produkten van een bepaalde (geografische) herkomst of met een bepaalde specificiteit.

7.2.2 Het nationale beleid

In het nationale beleid worden zowel natuur- en landschapsbehoud als een dynamische ontwikkeling van de landbouw nagestreefd. Bovendien wordt de noodzaak tot integratie van deze twee gebieden onderkend. Ter realisatie van een dynamische en economische landbouw zijn maatregelen getroffen binnen bijvoorbeeld de Bijdrageregeling kwaliteitsprojecten agrarische produkten en produktieprocessen, de Bijdrageregeling innovatieprojecten en het Besluit structuurverbetering landbouwbedrijven. In deze regelingen komt natuur- en

landschapsbehoud niet of zeer marginaal aan bod.

Ter realisatie van het natuur- en landschapsbehoud zijn er maatregelen getroffen in onder meer de Natuurbeschermingswet, de Natuurschoonwet, de Wet op Ruimtelijke Ordening en de Regeling begrenzing natuurontwikkelingsgebieden. Er is bij de realisatie van dit nationale natuur- en landschapsbeleid wel een link gelegd met landbouw in die zin dat agrariërs een vergoeding kunnen ontvangen voor het onderhouden en beheren van natuur- en landschapselementen, dan wel een compensatie kunnen ontvangen voor het tolereren van natuurlijke handicaps van een gebied, bijvoorbeeld via Relatienota-instrumentarium en de Bergboerenregeling.

7.2.3 Het provinciale beleid

Op provinciaal niveau is de nationale visie dat de landbouw in gebieden waar landschapsbehoud een prioriteit is, zich moet ontwikkelen op een wijze die natuur- en landschapswaarden in tact laat, nader uitgewerkt. Hoe een integratie van natuur- en landschapsbehoud en de landbouw vorm krijgt, is nog niet helemaal duidelijk. Het provinciale beleid met betrekking tot het natuur- en landschapsbehoud is nog volop in ontwikkeling. Duidelijk is dat de integratie van landschap en landbouw voor een groot deel vorm zal gaan krijgen door middel van het Relatienota-instrumentarium. Maar daarnaast wordt er door de provincie, ondersteund door allerlei instanties, ook gezocht naar andere mogelijkheden om deze integratie tot stand te brengen.

7.3 Het project streekeigen productie

7.3.1 De Europese regelgeving

In het verdrag van Rome wordt aangegeven dat de Gemeenschap de economische en sociale samenhang moet versterken en ontwikkelen en er zich bijzonder op moet richten het verschil tussen regio's en de achterstand van de minst begunstigde regio's te verkleinen. Het belang van dit *EG-structuurbeleid* is de laatste jaren toegenomen. De vijf doelstellingen van het structuurbeleid zijn:

1. Het bevorderen van de ontwikkelingen en de structurele aanpassing van de regio's met een ontwikkelingsachterstand
2. Het omschakelen van regio's, grensregio's of deelregio's (met inbegrip van werkgelegenheidsgebieden en stedelijke gemeenschappen) die zwaar door de achteruitgang van de industrie zijn getroffen

3. Het bestrijden van langdurige werkloosheid
4. Het vergemakkelijken van inschakeling van jongeren in het arbeidsproces
5. Met het oog op de hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid:
  - a. Het bespoedigen van de aanpassing van de landbouwstructuren
  - b. Het bevorderen van de ontwikkeling van het platteland

Plattelandsontwikkeling vindt plaats aan de hand van doelstelling 1 en 5b. Tevens is het één van de beleidsdoelstellingen waaraan het structuurbeleid prioriteit verleent (Commissie van de EG, 1988a). Doelstellingen 3, 4 en 5a zijn voor de gehele Gemeenschap van toepassing terwijl doelstellingen 1, 2 en 5b alleen van kracht zijn voor regio's die in een bepaalde mate of vorm een ontwikkelingsachterstand hebben. Deze regio's worden aangewezen met behulp van criteria die per doelstelling zijn opgesteld (Verordening 2052/88).

Dit project met streekeigen produkten past uitstekend in de **doelstelling 5b** van het structuurbeleid. Economisering van het kleinschalig landschap is een vorm van plattelandsontwikkeling waarvan de Commissie te kennen heeft gegeven deze als zeer wenselijk te achten. In Friesland zijn gebieden geselecteerd voor toekenning van bijstand in het kader van doelstelling 5b voor de periode 1988 tot en met 1993. Eén van de projecten die wordt ondersteund is het 'Vlasproject'. Binnen dit project is een haalbaarheidsstudie uitgevoerd waarin gekeken is naar de mogelijkheden van verbouw van vlas waarbij de vlasvezel de synthetische vezels in chipplaten vervangt. Inmiddels is er een proeffabriek gebouwd en richt de aandacht zich op commercialisatie. Het vlasareaal is door dit project inmiddels 20 ha toegenomen. De haalbaarheidsstudie viel buiten het 5b-programma en is niet met EG-middelen ondersteund. Het vervolgonderzoek en bouw van de proeffabriek zijn wel ondersteund: f 2.265.000. Daarvan is 25% betaald door structuurfonds EOGFL-Oriëntatie, 18% door het Ministerie van LNV, 15% door het Ministerie van EZ, 7% door de provincie en 35% privaat.

Naast als project in het kader van doelstelling 5b past dit project van het streekeigen produkt ook goed binnen **LEADER**. LEADER is binnen de Gemeenschap een initiatief voor plattelandsontwikkeling en is alleen van toepassing op doelstelling 1- en 5b-regio's. In een mededeling aan de Lid-Staten geeft de Commissie aan: 'Er bestaan op het platteland een groot aantal typisch lokale produkten die onvoldoende worden geëxploiteerd of die verdwijnen. De onontkoombare keuze voor een kwaliteitsbeleid impliceert dat steun wordt gegeven

aan een vastberaden politiek inzake duidelijke identiteit van de produkten, controle op kwaliteit, verbetering van produktie en verwerking, organisatie van distributie van typische produkten, ontwikkeling van een promotiebeleid. In dit verband kunnen via dit initiatief maatregelen worden gefinancierd ...'. Tevens wordt vermeld dat voorrang wordt gegeven aan projecten van samenwerkingsverbanden en coöperaties.

Het project van streekeigen produktie lijkt dus goed te passen binnen de doelstellingen 1 en 5b van het Europees structuurbeleid. Maar Twente is als gevolg van de indeling aan de hand van de criteria geen doelstelling 5b-regio, maar een doelstelling 2-regio (Beschikking 90/303/EEG). Dit houdt in dat Twente gezien wordt als een industrieel gebied dat in verval is geraakt en de maatregelen en projecten die in het kader van doelstelling 2 genomen worden, zijn gericht op industriële ontwikkeling en creëren van werkgelegenheid. Het programma in Twente in het kader van doelstelling 2 omvat de ontwikkeling van de industriële en dienstensector, de ontwikkeling van de ondernemingshuisvesting, leefmilieumaatregelen en het bevorderen van grensoverschrijdende activiteiten. Voor de doelstelling 2-regio Twente heeft de Europese Commissie een prioritair zwaartepunt vastgesteld: de ontwikkeling van industrie en diensten. Plattelandsontwikkeling valt hier dus niet onder. Er is momenteel een discussie tussen de Commissie en Lid-Staten gaande of initiatieven vanuit de landbouw onder bepaalde voorwaarden toch in een operationeel programma van een doelstelling 2-regio opgenomen kunnen worden. Deze discussie is nog niet afgerond, maar mochten er initiatieven vanuit de landbouw in het kader van doelstelling 2 bijstand krijgen, dan zullen deze met name gericht zijn op de agro-business, de toeleveranciers en verwerkers van de (primaire) landbouwprodukten (pers. med. B. Koopman, lid CvT).

Een groot deel van de doelstelling 2-middelen zijn ter beschikking gekomen van Euregio. Euregio is een samenwerkingsverband dat tot een grensoverschrijdende communicatie op politiek en bestuurlijk niveau heeft geleid, gericht op het opheffen van belemmeringen die een grens kan veroorzaken. Het bestaat uit 106 gemeenten die naast Twente andere delen van Overijssel, Gelderland, 3 gemeenten van Drenthe en het grensgebied aan de Duitse zijde van de grens omvatten. Het operationeel programma van Euregio 1990-1993, dat in totaal een bedrag van ruim 24 miljoen ecu omvat, is december 1991 goedgekeurd. Van deze middelen is 10,2 miljoen ecu toegekend in het kader van het **INTERREG programma**. De

projecten van het operationele programma zijn verdeeld over 7 thema's met onder meer het thema "milieu en landbouw". Verder zijn er in 1990/91 projecten uitgevoerd waarvan "Euregio landbouw- en landschapsproject" er één was. Aan de projecten, die allerlei gebieden bestrijken, wordt dezelfde eis gesteld: de actie moet een grensoverschrijdend karakter hebben. Alhoewel streekeigen productie op de in dit onderzoek aangegeven wijze op zich zou kunnen bijdragen aan de in INTERREG nagestreefde plattelandsontwikkeling, heeft dit project geen grensoverschrijdend karakter. Aansluiting van het landschapsproject bij het operationeel programma van Euregio ligt dan ook niet voor de hand.

Doelstelling 2 lijkt dus weinig perspectieven te bieden voor het project van streekeigen productie. Voor 1994 worden opnieuw de doelstellingsregio's vastgesteld. Twente blijft naar alle waarschijnlijkheid onder doelstelling 2 vallen. Afhankelijk van de aard van het streekeigen produkt en met name de mate van verwerking, zou op de lange termijn misschien ondersteuning in het kader van doelstelling 2 wel mogelijk zijn. De ondersteuning zou dan met name zijn gericht op de verwerking van boekweit en vlierbessen tot een streekeigen (ambachtelijk) produkt.

Het huidige EG-structuurbeleid biedt het landschapsproject in Twente dus niet direct perspectief maar het volgende kan in overweging genomen worden:

- Een streekeigen productie starten in een doelstelling 5b-regio, waarbij de meerwaarde wordt teruggekoppeld naar het landschapsbehoud van het specifieke landschap aldaar. De ervaring die hiermee wordt opgedaan, met name met betrekking tot de organisatiestructuur die de meerwaarde van het streekeigen produkt terugkoppelt aan het landschap, kan dan gebruikt worden voor het project in Twente.
- Het project uitvoeren zoals voorgesteld waarbij misschien in een later stadium inpassing mogelijk is in doelstelling 2. De steun zal zich dan met name richten op de verwerking en afzet en niet op de primaire landbouw. Alleen zal de steun juist in het beginstadium veel harder nodig zijn omdat de kosten dan het hoogste zijn (voorbereidend onderzoek, investeringen) en de opbrengsten nog laag. Voor deelnemende boeren zal de drempel om zich aan te sluiten bij het project veel hoger zijn indien zij een financieel risico lopen. Toch zal er een minimaal aantal deelnemende boeren moeten zijn voor de start van het project.
- Afwachten welke mogelijkheden de voorstellen van de Commissie met betrekking tot de aanpassingen van het structuurbeleid voor de periode 1994 tot

en met 1999 bieden. Met name de voorgestelde mogelijkheid om ook buiten doelstellingsgebieden Europese programma's te laten plaatsvinden, zou voor het project perspectieven bieden. Omdat de behoefte aan het project voor een groot deel ontstaan is ten gevolge van het GLB is de Commissie van de EG eerder geneigd deze projecten communautair te ondersteunen. Het is nog niet duidelijk of in een doelstellingsregio een Europees programma voor een andere doelstelling kan plaatsvinden. De uiteindelijk wijziging van het structuurbeleid, eind 1993, zal hierover meer duidelijkheid geven.

7.3.2 De nationale regelgeving

In het *Natuurbeleidsplan*, het *Structuurschema Groene Ruimte* en de *Nota Landschap*, wordt Twente aangewezen als gebied met specifieke natuur- en landschapswaarden. In de door de nota's geselecteerde gebieden zijn ter realisatie van het beleid regelingen getroffen die tegenover het beheer ter bescherming van natuur- en landschapswaarden een vergoeding stellen. Alhoewel deze regelingen wel landschapsonderhoud en -behoud nastreven, bieden zij voor dit project niet direct perspectief. Zij zijn niet gericht op een economisering van het kleinschalig landschap. Wel kan geprobeerd worden om met het project in te springen op de mogelijkheden die het vergoedingssysteem biedt. Een mogelijkheid om de meerwaarde van het streekeigen produkt naar het landschap terug te koppelen, is door eisen te stellen aan de deelnemende agrariërs met betrekking tot actief landschapsonderhoud. Als deze eisen overeenkomen met een of meer van de beheerspakketten in de nota's dan kunnen de agrariërs hiervoor een **beheersovereenkomst** afsluiten. Behalve het voordeel voor de deelnemende agrariër die hiervoor een vergoeding ontvangt, heeft het ook als voordeel dat de controle op het uitvoeren van het landschapsonderhoud binnen het project minder gecompliceerd is. Nadeel van de huidige beheersovereenkomst is echter dat in deze overeenkomst juist de huidige situatie wordt vastgelegd en er weinig ruimte is voor veranderingen in deze situatie. De streekeigen produkten hebben echter als doel de huidige landbouw aan te passen ten gunste van het landschap. Het is daarom de vraag of er binnen de huidige beheersovereenkomsten een plaats is voor een initiatief als dit.

In het *Natuurbeleidsplan* wordt met het project 'Natuurvriendelijk boeren' een stap gezet om landbouw en landschapsonderhoud daadwerkelijk te integreren. In een studie van het Centrum voor Landbouw en Milieu is onder andere een inventarisatie

gemaakt van de mogelijkheden voor natuurbeheer op landbouwbedrijven en hoe deze het beste kunnen worden benut. Geconcludeerd is dat kansen voor agrarisch natuurbeheer benut kunnen worden via voorlichting, ondersteuning van lokale initiatieven en een beloningssysteem (Centrum voor Landbouw en Milieu, 1993). In bijlage 5 zijn als voorbeeld een aantal organisaties genoemd die zich bezig houden met agrarisch natuurbeheer en initiatieven met betrekking tot agrarisch natuurbeheer.

In de *Nota Landschap* is Twente aangewezen als onderdeel van het Nationaal Landschapspatroom. In het kader van deze nota onderzoekt de themastudie "Landbouw en landschap" de relatie tussen landbouw en landschap in de gebieden die zijn opgenomen in het Nationaal Landschapspatroom. Deze studie is dit jaar gestart.

Naar aanleiding van het *Structuurschema Groene Ruimte* heeft het Informatie en Kennis Centrum Natuur, Bos, Landschap en Fauna (IKC-NBLF) en het IKC-Veehouderij ter ondersteuning van het verder uitwerken van het beleid voor de waardevolle cultuurlandschappen een overzicht opgesteld van inzichten met betrekking tot natuur- en landschapswaarden en landbouw in waardevolle cultuurlandschappen. De perspectieven voor een effectief en duurzaam samengaan van natuur- en landschapsbeheer en landbouw in de waardevolle cultuurlandschappen zijn geïnventariseerd. Het concept-rapport van deze studie laat zien dat ook aandacht is besteed aan economisering van het kleinschalig landschap. Voor de landbouw worden knelpunten geconstateerd m.b.t. verzuring, vermisting, verdroging, verontreiniging, verstoring, versnippering en verandering in schaal. Kansen doen zich voor in vorm van inkomstenverwerving uit natuur- en landschap en omschakeling naar duurzame biologische landbouw. De inkomstenverwerving uit natuur- en landschap kan direct zijn in de vorm van beloning voor natuur- en landschapsbeheer. Maar ook indirecte inkomstenverwerving uit natuur- en landschap is mogelijk waarbij het gaat om inkomsten die zijn afgeleid van de waarden van een gebied, zoals bij recreatie en streekeigen produktie.

Bij het zoeken naar oplossingsrichtingen van de knelpunten in de relatie landbouw en natuur en landschap is de wens tot behoud, herstel en ontwikkeling van natuur- en landschapswaarden in waardevolle cultuurlandschappen het uitgangspunt. Tegelijkertijd moet er ook gezocht worden naar ruimte voor voortzetting van landbouwbedrijvigheid. Ter realisatie van de waardevolle cultuurlandschappen

kunnen twee koersen gekozen worden om waarden te behouden, herstellen en te ontwikkelen. Bij een verwevingskoers wordt een duurzame landbouw bedreven en worden natuur- en landschapswaarden behouden, hersteld en ontwikkeld. In deze koers krijgt de inkomensverwerving uit natuur en landschap een uitwerking. Een scheidingskoers is gericht op ontwikkeling en bescherming van hoge natuurwaarden in de ecologische hoofdstructuur en waar de agrarische activiteiten volledig afgestemd zijn op de aanwezige natuurwaarden.

Onafhankelijk van de gekozen koers is bij de vormgeving van het waardevolle cultuurlandschappenbeleid een gebiedsspecifieke benadering essentieel.

Als bij de uitwerking van het beleid de hoofdlijnen van het IKC-rapport gevolgd worden dan kan dit beleid zeker perspectieven bieden voor het project streekeigen productie.

Op dit moment (oktober 1993) is er in het kader van het Structuurschema Groene Ruimte geld beschikbaar gesteld voor initiatieven voor de herstructurering van de landbouwsector en de versterking van de natuur- en landschapswaarden in de waardevolle cultuurlandschappen. Met name de initiatieven die in de streek zelf worden ondernomen, komen voor ondersteuning in aanmerking. Het initiatief streekeigen productie zou voor Noordoost-Twente deze financiële ondersteuning kunnen aanvragen. De precieze mogelijkheden moeten echter nog verder onderzocht worden.

In het beleid gericht op een dynamische ontwikkeling van de landbouw kan de **Bijdrageregeling innovatieprojecten van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds** mogelijkheden bieden voor het project. Deze regeling heeft het stimuleren van innoverende activiteiten in de landbouw tot doel. Het project voldoet aan een aantal belangrijke doelstellingen van de regeling. Bovendien streeft het project bij uitstek de ontwikkeling na die zowel in het landbouw- als landschapsbeleid wenselijk worden geacht.

Ook het *nationale kwaliteitsbeleid* biedt mogelijkheden voor het project streekeigen productie. Binnen het project worden niet alleen fysieke eigenschappen of de afwezigheid van schadelijke stoffen als kwaliteitscriteria gezien maar ook eigenschappen van het productieproces, die niet noodzakelijkerwijze in de fysieke eigenschappen van het produkt tot uiting hoeven te komen. Daarnaast constateert de overheid dat er ook voor produkten die tussen de biologische en de gangbare landbouw zijn voortgebracht een goede positionering op markt mogelijk moet zijn.

De Nota kwaliteitsbeleid 'Van meer naar beter' vormt een inhoudelijk toetsingskader voor de **Bijdrageregeling kwaliteitsprojecten agrarische producten en productieprocessen**. Het project streekeigen producten draagt bij in de kwaliteit van agrarische producten. Bewaking en documentatie van het productieproces is bij dit project noodzakelijk omdat het streekeigen en het landschapsbehoudende karakter van het produkt niet in de fysieke eigenschappen van het eindprodukt tot uiting komt. Het project kan daarom een bijdrage leveren aan het uitbreiden van kennis met betrekking tot productieprocescontrole. Eventuele toekenning van een bijdrage is echter afhankelijk van wat de primaire doelstelling van het project is: de inkomstenverwerving van de agrariërs door middel van streekeigen productie of het landschapsbehoud. Op deze laatste doelstelling is de Bijdrageregeling niet gericht en er wordt in het kader van deze regeling geen bijdrage verleend aan projecten die landschapsbehoud als primaire doelstelling hebben.

Tot slot is binnen het *economisch beleid* nog de **Subsidieregeling Innovatiestimulering** van kracht. De regeling is met name gericht op het midden- en kleinbedrijf en voorziet in een financiële ondersteuning voor haalbaarheidsstudies, onderzoeksprojecten, ontwikkelingsprojecten en het verkrijgen van kennisbescherming. Naast loonkosten zijn 65% van de kosten voor uitbesteding van spur- en ontwikkelingswerk subsidiabel. Het project streekeigen productie heeft een innoverend karakter en kan in principe in aanmerking komen voor een bijdrage voor een haalbaarheidsstudie. Het kan echter problemen opleveren dat het hier niet om één kleine onderneming gaat maar om een samenwerkingsverband van kleine ondernemingen.

7.3.3 De provinciale regelgeving

De **Verordening onderhoudsovereenkomsten landschapselementen Overijssel (VOLO)** stimuleert het opknappen en vervolgens het onderhouden van karakteristieke waardevolle landschapselementen. Deze Verordening kan door het aangaan van een onderhoudsovereenkomst een aanvullende inkomstenbron vormen voor agrariërs. De aan het project deelnemende agrariërs kunnen hier dus gebruik van maken en bovendien wordt de controle op het landschapsonderhoud eenvoudiger omdat het in de onderhouds-overeenkomst is vastgelegd.

De **Subsidieregeling herstel en bouw van landschap (H&B)** biedt aan

particulieren, vrijwilligersgroepen, gemeenten en waterschappen de mogelijkheid een bijdrage te ontvangen voor kleine natuur- en landschapsprojecten. Een landschapsproject in het kader van deze regeling moet een bijdrage leveren aan de realisering van de doelstelling van het provinciale natuur- en landschapsbeleid. Bovendien hebben projecten die een bijdrage leveren aan de verbetering van de ecologische hoofdstructuur prioriteit. Het is bedoeling binnen dit project dat de meerwaarde van het streekeigen produkt besteed wordt aan landschapsonderhoud. Aangezien Twente een prioritair gebied is in het nationaal en provinciaal landschapsbeleid (nationaal landschapspatroon, waardevol cultuurlandschap) en grote delen van Noordoost-Twente deel uitmaken van de ecologische hoofdstructuur, is een bijdrage uit hoofde van deze regeling wellicht mogelijk. Nadelig is echter dat deze subsidieregeling gericht is op concrete projecten. Dit project van streekeigen produktie is nog in de onderzoeksfase en het is de vraag of het ontwikkeld wordt tot een project dat voldoet aan de door de regeling gestelde eisen.

In de *Landbouwontwikkelingsnota voor Overijssel* constateert de provincie knelpunten voor de landbouw in haar ontwikkeling en geeft zij mogelijke oplossingsrichtingen aan. Dit project streekeigen produkten ligt in het verlengde van een aantal van deze oplossingsrichtingen. Bedrijven met een kleinschalige produktiestructuur hebben bij een afnemende produktie-omvang (EG-landbouwbeleid) een overschot aan arbeid die niet produktief op het bedrijf ingezet kan worden. Een deel van de relatief kleinschalige bedrijven kan de arbeidsbenutting en de inkomensvorming verbeteren door het ontwikkelen van deelmarkten. De provincie zal initiatieven hiertoe van ondernemers, afzet- en consumentenorganisaties ondersteunen. Naast landschapsbehoud is het bieden van een inkomensperspectief door het ontwikkelen van een deelmarkt, één van de doelstellingen van dit project.

De provincie wil bovendien het onderzoek naar perspectieven voor het uitoefenen van het landbouwbedrijf in het kleinschalig landschap intensiveren. Het project streekeigen produkten is hier een opzet toe en zou als voorbeeldproject kunnen dienen.

Ook de uitbreiding van de mogelijkheden van betaald beheer van natuur en landschap door agrariërs wordt onderzocht. Wellicht dat hiermee de mogelijkheden van betaald beheer van het landschap binnen het project toenemen. De provincie hoopt dat de uitbreiding van de beheersactiviteiten het imago van de landbouw verbetert. Een streekeigen produktie waarbij o.a. een meerwaarde wordt verkregen

door een voor de consument duidelijke terugkoppeling naar landschapsonderhoud draagt bij aan een imagoverbetering van de landbouw.

Het *Milieubeleidsplan 1991-1994 Provincie Overijssel* omvat onder andere het thema natuur- en landschapszorg. De uitvoering van het milieubeleid concentreert zich wat de landbouw betreft echter met name rond de mineralenhuishouding van het agrarisch bedrijf. Maar met de toegenomen beleidsmatige aandacht voor natuur en landschap en met het tot stand komen van het Beleidsplan natuur en landschap Overijssel is het niet ondenkbaar dat in de toekomst wel ruimte in dit beleid komt voor een initiatief als het project streekeigen productie.

7.3.4 Conclusie

Het Europese beleid en de wet- en regelgeving ondersteunen in de doelstellingsgebieden een project als streekeigen productie. Maar omdat dit project plaatsvindt in Twente heeft dit beleid een belemmerende werking. Twente is ingedeeld als doelstelling 2-regio wat betekent dat alleen initiatieven worden ondersteund die gericht zijn op de industriële ontwikkeling en het creëren van werkgelegenheid in deze regio. Binnen de nationale regeling wordt de integratie van landbouw en natuur en landschap wel nagestreefd maar nog niet zoals binnen dit project. Wel worden er verschillende studies uitgevoerd waar ook de integratie van landbouw en landschap door middel van streekeigen productie een plaats heeft. In het kader van het Structuurschema Groene Ruimte zijn er onlangs financiële middelen beschikbaar gesteld voor lokale initiatieven ter integratie van landbouw en natuur en landschap binnen de waardevolle cultuurlandschappen. Dit project zou voor Noordoost-Twente in aanmerking kunnen komen voor ondersteuning maar verder onderzoek hierover is nog noodzakelijk. Op provinciaal niveau is het beleid gericht op de integratie van natuur en landschap nog volop in ontwikkeling. Twee regelingen, de VOLO en de Subsidieregeling H&B kunnen dit initiatief ondersteunen. In de VOLO wordt via het sluiten van een onderhoudsovereenkomst de financiële vergoeding en de controle op het landschapsonderhoud geregeld. Bij de Subsidieregeling H&B zou het ontbreken van een concreet project binnen dit initiatief de subsidieverlening nadelig kunnen beïnvloeden.

7.4 De producent

7.4.1 De Europese regelgeving

De prijsverlagingen in het kader van het *gemeenschappelijke markt- en prijsbeleid* zullen agrariërs stimuleren om andere, aanvullende inkomstenbronnen te vinden. De interesse van de producenten voor een project als dit neemt hierdoor waarschijnlijk toe.

De bij het markt- en prijsbeleid behorende begeleidende maatregelen kunnen een steun zijn voor de individuele agrariër. Voor het project streekeigen productie bieden deze maatregelen waarschijnlijk geen structurele mogelijkheden omdat het van de individuele situatie van de deelnemer aan het project af zal hangen of deze voor deze steunregelingen in aanmerking komt. Als de nationale invulling van de begeleidende maatregelen uiteindelijk vorm heeft gekregen, moet de toepasbaarheid van de begeleidende maatregelen voor de deelnemers van het project nog eens nader bekeken worden.

7.4.2 De nationale regelgeving

Het gewijzigde **Besluit structuurverbetering landbouwbedrijven** in het nationale landbouwbeleid heeft een stimulerende werking op de individuele producent. Wil de producent in het kader van het project streekeigen productie natuurvriendelijk gaan boeren dan wordt er door dit besluit voor bepaalde investeringen een financiële ondersteuning gegeven.

In gebieden met natuurlijke handicaps kan een agrariër op grond van de **EG-Bergboerenregeling** inkomensondersteuning aanvragen. De belangrijkste voorwaarde van de regeling is dat deze gebieden een inkomstendepressie van tenminste 20% kennen. Deze inkomstendepressie wordt afgeleid uit de aanwezigheid van natuurlijke handicaps. De handhaving van deze natuurlijke handicap dient van belang te zijn voor de natuur- en landschapswaarden in het gebied. In Nederland is de Bergboerenregeling verwerkt in de Regeling beheersovereenkomsten en is dus voornamelijk van toepassing in gebieden die onder het Relatienotabeleid vallen. Buiten de Relatienotagebieden is deze regeling op beperkte schaal mogelijk in uiterwaarden, beekdalen en overstromingsgebieden, kleinschalige (zand)gebieden, diepe veenweidegebieden en hydrologische

bufferzones. De Bergboerenhectares die op termijn vrijkomen in Nederland zullen met voorrang worden ingezet in veenweidegebieden met een groene of blauwe koersaanduiding en in waardevolle cultuurlandschappen.

7.4.3 De provinciale regelgeving

Het *Streekplan Twente* maakt onderscheid in het landelijk gebied van Twente in vier zones. Van zone 1 tot 4 nemen de ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw af ten behoeve van natuur en landschapontwikkeling. De agrariër met een bedrijf in zone 4 gaat naar alternatieve inkomstenbronnen zoeken en zal waarschijnlijk eerder geneigd zijn om in dit project deel te nemen. Een agrariër met een bedrijf in zone 1 zal gezien dit beleid minder de noodzaak voelen om aan te sluiten bij het project. De meeste landbouwgronden in Twente vallen onder zone 2 en 3 waar een agrarische ontwikkeling alleen plaats kan vinden met behoud en ontwikkeling van het kleinschalige landschap. Het ruimtelijk beleid in Twente heeft dus geen belemmeringen voor dit project maar biedt een ruimtelijk raamwerk waarbinnen het project zich kan ontwikkelen.

7.4.4 Conclusie

De prijsdalingen in het gemeenschappelijk markt- en prijsbeleid zetten agrariërs aan tot het zoeken naar alternatieve inkomstenverwervingen. Een initiatief als dit project streekeigen productie is daar een voorbeeld van. Binnen de nationale regelgeving biedt het Besluit structuurverbetering landbouwbedrijven producenten de mogelijkheid om bepaalde investeringen financieel te laten ondersteunen bij hun overschakeling naar natuurvriendelijk boeren. Daarnaast kan de Bergboerenregeling de producenten in kleinschalige zandgebieden in hun inkomen ondersteunen indien de producenten de natuur- en landschapswaarden in het gebied handhaven. Op provinciaal niveau biedt het Streekplan Twente een ruimtelijk raamwerk waarbinnen dit project zich dient te ontwikkelen. Het project past goed in de zones 2 en 3 in Twente waar volgens het Streekplan agrarische ontwikkeling alleen kan plaatsvinden met behoud en ontwikkeling van het kleinschalige landschap.

7.5 De produkten

7.5.1 De Europese regelgeving

Binnen de doelstelling 5a van het gemeenschappelijke *structuurbeleid*, het bespoedigen van de aanpassing van de landbouwstructuren, is de **Verordening 866/90** opgenomen. In deze Verordening wordt een gemeenschappelijke actie ingesteld met het doel de verbetering en rationalisatie van de behandeling, de verwerking en de afzet van landbouwprodukten te bevorderen. Vanuit deze Verordening kan er steun verkregen worden voor investeringen die:

- Er toe bijdragen dat de produktie wordt afgestemd op de prognoses voor de ontwikkeling van de marktsituatie (o.a. produktie en afzet van nieuwe of kwaliteitsprodukten vergemakkelijken)
- Er toe bijdragen dat de druk op de interventieregelingen in het kader van de gemeenschappelijke marktordeningen wordt verlicht
- Worden verricht in regio's die bijzondere moeilijkheden ondervinden
- Bijdragen tot verbetering van de kwaliteit, de aanbiedingsvorm en de verpakking van de produkten.

Belemmerend werkt de voorwaarde die de Commissie stelt dat de produkten waarvoor in het kader van Verordening 866/90 steun kan worden aangevraagd geen produkten mogen zijn die onder de gemeenschappelijke marktordening vallen. Dit is bij boekweit wel het geval.

De Nederlandse steunaanvraag "diverse plantaardige produkten" omvat o.a. de produktgroep 'kleine akkerbouwgewassen', waaronder een zestal perspectiefvolle akkerbouwgewassen: uien, zaaizaden, vezelgewassen, aromatische, geneeskrachtige en experimentele gewassen. Voor experimentele gewassen zijn investeringen in commerciële verwerkingscapaciteit in principe subsidiabel. Wellicht dat hier mogelijkheden liggen voor subsidie voor de verwerking van vlierbessen. Ieder jaar wordt er een periode bekend gemaakt waarin aanvragen gedaan kunnen worden. Het budget ten behoeve van deze verordening is tot en met eind 1994 toegekend. Of na 1994 de verordening nog in de huidige vorm zal blijven bestaan is niet helemaal zeker. Er wordt in het kader van de hervormingen van de Structuurfondsen momenteel bekeken of deze Verordening in de toekomst alleen voor de doelstelling 1-regio's moet gelden. Zo niet, dan zal Nederland na 1994 nieuwe steunaanvragen indienen.

Verordeningen die na het slagen van het project streekeigen produktie een rol gaan

spelen zijn de **Verordeningen betreffende de beschermde oorsprongsbenaming, de geografische aanduiding en de specificiteitscertificering**. Na het slagen van het project is het denkbaar dat andere producenten gezien de meerwaarde van het streekeigen produkt dit ook willen gaan produceren, zonder zich aan te willen sluiten bij een samenwerkingsverband welke de meerwaarde terugkoppelt aan het landschapsonderhoud.

De traditionele produktiewijze en eventueel de verwerking van het streekeigen produkt kunnen voor een beschermde aanduiding in aanmerking komen. De toekenning van een beschermde oorsprongsbenaming zal vooral afhangen van de bezwaren die er tegen gemaakt worden. Een aanvraag voor een beschermde oorsprongsbenaming voor bijvoorbeeld streekeigen boekweit zal onder andere doorgestuurd worden naar de Vereniging van Graanhandelaren. Als die een bezwaar maken zal het een kwestie worden van bewijzen van de oorsprong van het produkt. Dit is in het algemeen moeilijk dus ook voor dit project. Bij de toekenning van een beschermde geografische aanduiding ligt de nadruk meer op reputatie en traditie. De traditionele produktiewijze en verwerking van het produkt, met name de ambachtelijkheid ervan kan hierbij een rol spelen. Bij een specificiteitscertificering zal bij het project de specificiteit van het produkt moeten liggen in de traditionele produktiewijze en eventueel verwerking. Omdat deze niet tot uiting komen in de fysieke eigenschappen van het produkt moet het zich door de traditionele produktiewijze en eventueel verwerking duidelijk onderscheiden van andere soortgelijke produkten.

Bij het aanvragen van een beschermde oorsprongsbenaming zal het bewijzen van de oorsprong van het produkt waarschijnlijk te veel moeilijkheden opleveren. De beschermde geografische aanduiding en de specificiteitsaanduiding bieden meer mogelijkheden. Het is echter de vraag of deze bescherming van de streekeigen produkten zinvol is. Voor beide aanduidingen geldt dat een ieder die het produkt produceert overeenkomstig het produkt dossier, de beschermde geografische aanduiding of specificiteit mag gebruiken. Bij de beschermde geografische aanduiding moet de producent wel uit het in het produkt dossier gedefinieerde geografische gebied komen. Concreet houdt dit in dat voor dit project de bescherming van de aanduiding/benaming het streekeigen produkt alleen zin heeft voor zover in het produkt dossier ook de link met het landschapsbehoud kan worden gelegd. Deze link kan alleen gelegd worden indien er teelttechnische eisen zijn

voor deelnemers van het project, zodat er een directe koppeling is tussen het streekeigen produkt en het landschap. Eventueel kunnen de eisen met betrekking tot actief landschapsonderhoud van de deelnemers ook in het produkt dossier opgenomen worden. In het geval dat in het project voor een samenwerkingstructuur wordt gekozen waarin de meerwaarde van het streekeigen produkt wordt besteed aan het landschapsonderhoud, is het misschien onwenselijk een beschermde benaming of aanduiding te hebben omdat dat de onduidelijkheid kan vergroten. Dit zou tot de situatie leiden dat er een soort 'merk' is voor streekeigen produkten waarbij een deel van de produkten een grotere bijdrage levert aan de instandhouding van het landschap dan het andere. Het is de vraag of en in hoeverre maatregelen met betrekking tot het landschap in het produkt dossier opgenomen kunnen worden.

7.5.2 De nationale regelgeving

In het nationale beleid is er geen regelgeving aanwezig welke zich specifiek richt op de produkten die in het kader van dit project geproduceerd zullen worden.

7.5.3 De provinciale regelgeving

In het *Ontwerp-Beleidsplan natuur en landschap Overijssel* ziet de provincie het herstel van graanakkers als een gewenste ontwikkeling in kleinschalige cultuurlandschappen in verband met akkerkruiden en broedvogels. Het onderhoud en herstel van landschapselementen wordt ook als een beleidsdoelstelling gezien. Met boekweit als streekeigen produkt draagt dit project bij aan het herstel van de traditionele graanakkers. Voor het stimuleren van het herstel van de graanakkers zijn echter tot nu toe nog geen concrete maatregelen genomen. Voor het onderhoud en herstel van landschapselementen is dit wel het geval, zoals in de Verordening onderhoudsovereenkomsten landschapselementen Overijssel.

7.5.4 Conclusie

Boekweit kan geen gebruik maken van de steun die verleent wordt door de EG voor de productie en afzet van nieuwe en kwaliteitsprodukten in de landbouw. Produkten, waaronder boekweit, die onder een gemeenschappelijke marktordening vallen, zijn niet in deze Verordening 866/90 opgenomen. Vlierbessen zou kunnen passen in de Nederlandse steunaanvraag in het kader van deze Verordening voor

experimentele gewassen. Na het aanslaan van de streekeigen produkten kan er bij de EG bescherming voor de produkten worden aangevraagd. Met name de beschermde geografische aanduiding en de specificiteitscertificering bieden hier mogelijkheden. Belangrijk is wel dat er in de vereiste produktdossiers door het stellen van teelttechnische eisen een duidelijke link wordt gelegd tussen het streekeigen produkt en het landschapsonderhoud. Bij terugkoppeling van de meerwaarde van het streekeigen produkt aan het landschap via een samenwerkingsstructuur kan deze bescherming echter onduidelijkheid veroorzaken over in hoeverre het produkt bijdraagt aan het landschapsonderhoud. Op provinciaal niveau wordt boekweit als streekeigen produkt positief beïnvloedt door het Ontwerp-beleidsplan natuur en landschap Overijssel. Binnen dit beleid wordt het herstel van de graanakkers in de kleinschalige cultuurlandschappen nagestreefd maar concrete regelgeving ontbreekt nog.

7.6 Conclusie

In deze paragraaf zijn de subsidiemogelijkheden voor streekeigen productie op een rijtje gezet. De volgende regelgeving kan ondersteunend zijn:

- Beheersovereenkomsten: het onderhoud van het landschap kan in de overeenkomst worden geregeld en de agrariër ontvangt een vergoeding. Een probleem is het echter dat deze overeenkomsten juist de huidige situatie vastleggen en er weinig ruimte is voor initiatieven om deze situatie te veranderen;
- Structuurschema Groene Ruimte: er zijn financiële middelen beschikbaar gekomen om lokale initiatieven ter integratie van landbouw en natuur en landschap in waardevolle cultuurlandschappen (Noordoost-Twente) te ondersteunen. De subsidiemogelijkheden van de streekeigen productie zijn niet in dit onderzoek opgenomen;
- Bijdrageregeling innovatieprojecten van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds: het project streekeigen produkt voldoet aan een aantal belangrijke doelstellingen van de regeling, wellicht kan in de startfase hier subsidie worden aangevraagd;
- Bijdrageregeling kwaliteitsprojecten agrarische produkten en productieprocessen: voor deze regeling is het noodzakelijk dat de primaire doelstelling van het project de inkomstenverwerving voor agrariërs is;
- Subsidierегeling innovatiestimulering: bijdrage voor haalbaarheidsstudies en

onderzoeksprojecten. De regeling is met name gericht op het midden- en kleinbedrijf;

- Verordening onderhoudsovereenkomsten landschapselementen Overijssel: het landschapsonderhoud kan in deze overeenkomst worden opgenomen en de agrariërs ontvangen een vergoeding;
- Subsidieregeling herstel en bouw van landschap: het ontbreken van een concreet project binnen dit initiatief kan de subsidiemogelijkheden verminderen;
- Besluit structuurverbetering landbouwbedrijven: financiële ondersteuning van investeringen door een individuele agrariër die natuurvriendelijk gaat boeren;
- EG-Bergboerenregeling: bij handhaving van de natuur- en landschapswaarden kan de agrariër in een kleinschalig zandgebied inkomensondersteuning aanvragen;

De subsidiemogelijkheden die de Europese Gemeenschap via haar structuurbeleid biedt voor de streekeigen productie zijn niet van toepassing op Twente. Door de indeling van Twente als regio met als doelstelling industriële ontwikkeling en het creëren van werkgelegenheid, is het niet mogelijk om dit uit de landbouw afkomstig initiatief met EG-middelen te ondersteunen.

Het uitgangspunt is om binnen dit project te werken zonder structurele subsidiestromen maar met de meerwaarde van het streekeigen produkt. De bovenstaande subsidiemogelijkheden kunnen structureel van karakter zijn maar het is de bedoeling dat ze alleen worden aangewend in de startfase van het project.

HOOFDSTUK 8 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

8.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de conclusies van het onderzoek weergegeven. Aan de hand van de onderzoeksvragen uit het onderzoeksvoorstel worden deze conclusies in paragraaf 8.2 weergegeven. Tenslotte worden er in paragraaf 8.3 een aantal aanbevelingen gedaan wat betreft de uitkomsten van het onderzoek, het betreffende beleid en de samenwerking binnen de begeleidingscommissie.

8.2 Conclusies

1. Welk soort producten bieden volgens betrokken agrariërs en literatuur mogelijkheden voor een streekeigen productie?

Boekweit en vlierbessen zijn als eerste producten naar voren geschoven. Deze producten komen van oorsprong voor in Twente. Boekweit werd in wisselbouw met rogge op de essen verbouwd en de vlier groeide in de houtwallen rond de percelen. Maar door gunstige afzetprijzen voor dierlijke producten en de besparing van dure arbeid werd in Twente aan het begin van deze eeuw de overgang bevorderd van akkerbouw naar de minder arbeidsintensieve veehouderij. De verbouw van voedergewassen verdrong de teelt van boekweit. Houtwallen verloren hun agrarische functie en werden minimaal onderhouden of opgeruimd. Gezien deze historische band met de landbouw in Twente bieden deze producten mogelijkheden voor een streekeigen productie.

2. Is er een directe relatie van deze streekeigen producten met de natuur en het landschap? Zo niet, welke suggesties kunnen er worden gegeven om deze streekeigen producten toch aan de natuur en het landschap te laten bijdragen?

Bij de gekozen streekeigen producten bestaat er geen directe relatie met het landschap. Het is onmogelijk om de productie van het gewas in bijvoorbeeld de houtwal op te nemen. Enerzijds bestaat er al lang een ruimtelijke scheiding tussen landbouwproductie en landschap. Anderzijds zou een productie in de houtwal niet rendabel zijn qua oogstopbrengsten en de houtwal te veel aantasten.

Er is een indirecte relatie tussen produkt en landschap gelegd door te kiezen voor twee producten die van oudsher in Twente voorkwamen. Deze producten kunnen aan de natuur en het landschap bijdragen door bijvoorbeeld voorwaarden te stellen

met betrekking tot de wijze waarop de produkten worden geteeld. Bovendien is het de bedoeling om de uit de markt behaalde meerwaarde van het streekeigen produkt terug te koppelen naar het landschapsonderhoud.

3. In welke mate vraagt de produktie en verkoop van deze produkten aanpassingen binnen de bestaande bedrijfsvoering?

Zowel de verbouw van boekweit als de teelt van vlierbessen sluiten niet aan bij de voornaamste produktietak in Twente, de rundveehouderij. Boekweit is van deze twee produkten het gemakkelijkst in de bedrijfsvoering op te nemen. Deze teelt kan in principe met de op een rundveehouderijbedrijf aanwezige machines worden uitgevoerd en de arbeidsbehoefte is vergelijkbaar met die voor de verbouw van granen. De vruchtbaarheid van de grond in Twente kan echter problemen opleveren voor boekweit: de opbrengsten van boekweit dalen naarmate het stikstofgehalte in de grond toeneemt.

De teelt van vlierbessen vraagt een veel ingrijpender aanpassing binnen de huidige bedrijfsvoering. De agrariër verbindt zich minimaal 25 jaar aan de teelt. Bovendien zal de agrariër in mentaliteit moeten omschakelen van veehouder naar fruitteler.

Deze aanpassingen maken de teelt van vlierbessen onaantrekkelijk. Vlierbessen stellen geen speciale eisen aan de grond. Wat betreft de arbeid zal de veehouder te maken krijgen met losse arbeid tijdens de oogstperiode. Tenslotte moeten de investeringen in bijvoorbeeld een koelcel wel economisch verantwoord zijn. Aanpassingen in de bedrijfsvoering wat betreft de verkoop van de streekeigen produkten zijn niet onderzocht.

4. In welke mate vragen deze aanpassingen binnen de bedrijfsvoering om veranderingen van de bestaande wetgeving?

In de inventarisatie van de regelgeving op Europees, nationaal en provinciaal niveau zijn er subsidiemogelijkheden naar voren gekomen die dit initiatief van streekeigen produktie kunnen ondersteunen.

Op Europees niveau belemmert de regelgeving het initiatief van streekeigen produktie in Twente. Twente is een doelstellingsgebied waarbinnen initiatieven uit de landbouw niet door het EG-structuurbeleid worden ondersteund; de nadruk ligt in Twente op de industriële ontwikkeling en het creëren van werkgelegenheid. Aanpassingen in deze regelgeving zouden of Twente een doelstellingsgebied maken waar dit initiatief wel wordt ondersteund of naast de industriële ontwikkeling en het creëren van werkgelegenheid plaats bieden voor een uit de landbouw afkomstig initiatief als streekeigen produktie.

Op nationaal niveau past het project streekeigen productie binnen de nagestreefde integratie van landbouw en natuur en landschap. Een integratie zoals dat binnen dit project wordt nagestreefd, het behouden en ontwikkelen van het landschap door een bepaalde vorm van landbouw, komt niet overeen met de integratiemogelijkheden binnen het beleid. Door het opnemen in het beleid van de integratie zoals die binnen het project tot stand komt, zou het project binnen het nationale beleid een bredere basis geven.

Op provinciaal niveau is het beleid van natuur- en landschapsbehoud nog volop in ontwikkeling. Dit project streekeigen productie zou een goede bijdrage kunnen leveren aan het verkennende beleid van de provincie.

5. Wat zijn globaal en kwalitatief de bedrijfseconomische perspectieven voor de productie en verkoop van deze produkten?

Boekweit is gezien de uitkomsten van de saldoberekening aantrekkelijk om te produceren indien de boekweit rechtstreeks aan een afnemer wordt afgezet. Door de boekweit op biologische wijze te telen kan de prijs nog worden verhoogd. Bij opname in de bedrijfsvoering kan de vruchtbaarheid van de grond een probleem vormen voor de teelt van boekweit: de opbrengsten dalen bij een toenemend stikstofgehalte in de bodem.

Uit de saldoberekening van vlierbessen blijkt dat dit gewas financieel gezien aantrekkelijk is om te produceren. De economische levensduur van de teelt is echter 25 jaar en dat vormt een grote belemmering. De teelt van vlierbessen sluit nog minder aan bij de huidige bedrijfsvoering dan boekweit en vereist daarom een grote mentaliteitsverandering van veehouder naar fruitteler. Tenslotte is er nog geen gegarandeerde afzetmogelijkheid in Nederland voor de ge oogste vlierbessen. De verkoopperspectieven voor boekweit en vlierbessen en de mogelijkheid om met deze streekeigen produkten de gewenste meerwaarde op de markt te behalen zijn niet onderzocht.

6. Onder welke voorwaarden met betrekking tot de te beschermen natuurwaarden kan productie van deze produkten plaatsvinden?

Deze vraag is binnen dit onderzoek niet specifiek beantwoord maar vormt wel de essentiële vraag van het onderzoek. Met deze voorwaarden in de teeltwijze moeten de streekeigen produkten zich namelijk onderscheiden op de markt om daarmee de gewenste meerwaarde te behalen. Deze meerwaarde moet dan het landschapsonderhoud bekostigen. Verder onderzoek hierover is dus noodzakelijk.

8.3 Aanbevelingen

8.3.1 Het onderzoek

Voor boekweit is duidelijk geworden dat er bij directe afzet aan een afnemer en voor biologisch geteelde boekweit hogere prijzen gelden. Het uitvoeren van een marktonderzoek is hier dus noodzakelijk om te laten zien welke prijzen er daadwerkelijk behaald kunnen worden en voor welke hoeveelheden. Als hierin duidelijkheid is gekomen, kan de uiteindelijke conclusie getrokken worden of boekweit een toekomstperspectief is voor de agrariërs en voor hoeveel agrariërs. Is het de bedoeling dat in eerste instantie met een klein aantal deelnemers wordt gestart dan kan een marktonderzoek wellicht beter vervangen worden door het direct contact leggen met de afzet.

Bij vlierbessen werken met name de lange teeltduur, 25 jaar, en de noodzakelijke mentaliteitsverandering negatief door op de produktiemogelijkheden van dit gewas. Vlierbessen lijkt eerder een perspectief te bieden voor een fruitteler dan voor een veehouder. Mochten er ondanks deze bezwaren toch veehouders zijn die in deze teelt toekomst zien dan is de aanbeveling om met telers van vergelijkbare gewassen te gaan praten. Gedacht kan worden bijvoorbeeld aan de telers van populieren in de Veenkoloniën. De ervaringen van deze telers kunnen dan in de beslissing om wel of niet vlierbessen te gaan verbouwen, worden meegenomen.

Boekweit en vlierbessen zijn typisch twee produkten die niet aansluiten bij de huidige bedrijfsstructuur in Twente. In dit onderzoek zijn deze twee produkten onderzocht en is het, vooral voor vlierbessen, duidelijk dat de inpassing van andere teelten voor de agrariërs niet altijd gemakkelijk is. Produktiefactoren moeten niet alleen anders worden ingezet maar soms is ook een grote mentaliteitsverandering van de producent niet te voorkomen. De aantrekkelijkheid om deze streekeigen produkten dan in het bouwplan op te nemen neemt dan duidelijk af. De aanbeveling is om ook naar produkten te kijken die wel in het verlengde liggen van de veehouderij en te onderzoeken in hoeverre deze produkten in de bestaande bedrijfsvoering kunnen worden ingepast.

Voor zowel boekweit als vlierbessen, maar in principe voor alle mogelijke streekeigen produkten, moet onderzocht worden hoe het streekeigen karakter aan het produkt wordt meegegeven. Aangezien er een indirecte relatie bestaat tussen de

produkten en het kleinschalige landschap moeten er meer duidelijke ideeën hoe deze koppeling dan wel tot stand komt, worden ontwikkeld en uitgewerkt. Indien het streekeigen karakter duidelijk aan het produkt is verbonden, zal een marktonderzoek moeten uitwijzen of de consument daadwerkelijk bereid is meer te betalen voor het streekeigen produkt. Tenslotte zal de terugkoppeling van de uit de markt behaalde meerwaarde naar het landschapsonderhoud geregeld moeten worden.

In dit onderzoek is kwalitatief aangegeven voor welke bedrijven de opname van het streekeigen produkt een perspectief voor de toekomst kan zijn. Om een scherper beeld te krijgen, kunnen voor een aantal voor Twente representatieve voorbeeldbedrijven de gevolgen van de opname van de streekeigen produkten worden doorgerekend.

Op langere termijn moet onderzocht worden voor welke agrariërs de streekeigen produkten echt een perspectief kunnen bieden. Door met de mensen zelf te gaan praten kan er een beter beeld gevormd worden over hoe de houding van de agrariër is ten opzichte van dit initiatief. Het streekeigen produkt kan bedrijfseconomisch gezien goed binnen een bepaald bedrijf passen maar uiteindelijk bepaalt de agrariër zelf of het produkt in het bouwplan wordt opgenomen. Agrariërs die het als een uitdaging zien om te experimenteren met verschillende teelten zullen eerder geneigd zijn om in dit project te stappen dan meer behouden agrariërs. Met de uitkomsten die uit het doorrekenen van de gevolgen voor de voorbeeldbedrijven naar voren zijn gekomen, kunnen tijdens het gesprek met de agrariër de knelpunten worden aangegeven die zich kunnen voordoen voor de persoonlijke bedrijfssituatie bij de verbouw van het produkt.

Het is één van de uitgangspunten van dit project dat de deelnemers niet afhankelijk zijn van structurele overheidssubsidies. Maar voor de ontwikkeling en de kans op slagen van het project is het zeker aan te bevelen om met name in de startfase van het project ondersteuningsmaatregelen te benutten. Deze ondersteuning is noodzakelijk omdat de deelnemers zelf dit project in de beginfase nooit kunnen dragen. Te veel potentiële deelnemers zullen dan worden afgeschrikt door de te hoge risico's.

Zoals uit bovenstaande aanbevelingen blijkt, zijn nog lang niet alle onderzoeksvragen beantwoord. Bovendien zijn er uit dit onderzoek nog nieuwe vragen naar voren gekomen. Daarom wordt de begeleidingscommissie tenslotte de aanbeveling gedaan om al deze onderzoeksvragen op een rijtje te zetten. Binnen de commissie kan dan besloten worden of het wenselijk is om opdracht te geven voor vervolgonderzoeken. Tenslotte kan de commissie een mening vormen of het niet mogelijk is om met de streekeigen productie niet te streven naar een puur bedrijfseconomisch optimum, wat binnen dit onderzoek het uitgangspunt is geweest. Wellicht kan er voor de begeleidingscommissie een hoger optimum bereikt worden door bijvoorbeeld bedrijfseconomisch suboptimale opbrengsten te combineren met toenemende botanische waarden.

8.3.2 Beleidsontwikkelingen

Het beleid gericht op de integratie van natuur- en landschapsbehoud en de landbouw is nog steeds volop in ontwikkeling. Maar nog niet al het beleid is zodanig ingericht dat het de integratie zoals deze in dit project tot stand komt, het terugkoppelen van de meerwaarde van het produkt aan het landschapsonderhoud, ondersteund en gestimuleerd. Binnen de EG-regelgeving zou het voor Twente ook mogelijk moeten zijn om initiatieven die vanuit de landbouw worden ontwikkeld, met EG-middelen te ondersteunen. Nationaal gezien zou het landinrichtingsbeleid bijvoorbeeld de verweving van de landbouw- en landschapsbelangen binnen dit project op moeten pakken en bevorderen. Dit project met streekeigen produkten zou voor het Europees, nationaal en provinciaal beleid een voorbeeld moeten zijn hoe, naast de andere vormen van integratie, een bepaalde vorm van landbouw natuur en landschap in stand wil houden en verder wil ontwikkelen.

8.3.3 De samenwerking

Dit onderzoek is begeleid door een begeleidingscommissie waarin naast Natuur en Milieu Overijssel, Stichting Coördinatie Landschapsonderhoud Overijssel en de Wetenschapswinkel ook agrariërs zitting hebben. De commissie heeft de richting van het onderzoek aangegeven en de onderzoekers voorzien van informatie. Dit directe contact tussen de onderzoekers en mensen uit de praktijk heeft met name voor de onderzoekers de relevantie van het onderzoek duidelijk gemaakt. Bij het maken van keuzes binnen het onderzoek is het voor de onderzoekers duidelijk welke argumenten en voorwaarden hierbij een belangrijke rol spelen. Doordat de

begeleidingscommissie de onderzoeksrichtingen heeft aangegeven maar vooral zelf twee mogelijke streekeigen produkten heeft gekozen, is de commissie zich erg bewust geweest van de consequenties van deze keuzes. Bovendien sluiten bij deze werkwijze de gemaakte keuzes zo optimaal mogelijk aan bij de behoeften van de mensen uit de praktijk. Tenslotte is gebleken dat het bekijken van het onderzoek vanuit een andere invalshoek, te weten de praktijk, verhelderend is geweest en vaak nieuwe en bruikbare ideeën heeft opgeleverd.

Bij de samenstelling van de begeleidingscommissie heeft Natuur en Milieu Overijssel er bewust voor gekozen om het project streekeigen productie in samenwerking met mensen vanuit de landbouw te ontwikkelen en uit te werken. Deze samenwerking is door alle leden van de begeleidingscommissie als zeer positief ervaren. Het is gezien deze ervaringen zeker aan te bevelen om in de toekomst deze samenwerking voort te zetten en wellicht te intensiveren.

LITERATUURLIJST

Boer, J. de en H. Pilat (1991), Rode bosbes, appelbes, vlier, duindoorn, een onderzoek naar de haalbaarheid van het plan "Wráldfrucht", Stichting Management Consultancy Center, Groningen

Bruchem, C. van, J.H. Post en J.E.M. Zwart (1990), Landbouw-Economisch Bericht 1990, Landbouw-Economisch Instituut, Periodieke Rapportage 1-90, Den Haag

Buuren, M. van (1986), Over stromen in Oost-Twente; landschapsanalyse, probleemverkenning, oplossingsrichtingen, Landbouwuniversiteit vakgroepen Tuin- en Landschapsarchitectuur en Planologie, Wageningen

Centrale Landinrichtingscommissie (1989-1992), Jaarverslagen 1988-1991, Landinrichtingsdienst, Utrecht

Centrum voor Landbouw en Milieu en Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1993), Activiteitengids boeren met natuur, Centrum voor Landbouw en Milieu, Utrecht

Commissie van de EG (1985), *Een toekomst voor de Europese landbouw, Beleidsoriëntatie van de Commissie na overleg in het kader van het 'Groenboek'*, Com(85)750 def., Brussel

Commissie van de EG (1988a), *De toekomst van het platteland*, Com(88)501 def., Brussel

Commissie van de EG (1988b), *Gewijzigd voorstel voor een Verordening (EEG) van de Raad betreffende taken van de Structuurfondsen, hun doeltreffendheid alsmede de coördinatie van hun bijstandsverlening onderling en met die van de Europese Investeringsbank en de andere bestaande financieringsinstrumenten*, Com(88)144 def., Brussel

Consulentschap PAGV (1992), Kwantitatieve informatie voor de akkerbouw en de groenteteelt in de volle grond 1992/1993, Consulentschap PAGV, Lelystad

Dijk, J.P.M. van en A.L.J. van Vliet (1991), Bedrijfsuitkomsten in de landbouw (BUL); boekjaren 1986/87 t/m 1989/90, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Periodieke Rapportage 11-89/90, Den Haag

Directeur Landbouw, Natuur en Openluchtrecreatie in Overijssel (1992), Natuurlijke toekomst;

Landbouwontwikkelingsnota voor Overijssel, Directeur Landbouw, Natuur en Openluchtrecreatie, Zwolle

Everdingen, W.H. van (1993), Melkvee 1975-1995; bedrijfseconomische beschouwingen, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Periodieke Rapportage 6-91, Den Haag

Ewijk, A. van en R. van Lente (1991), De schaal en de scherven; een onderzoek naar kleinschalige landschappen in Twente, Internationale Agrarische Hogeschool Larenstein, Velp

Giesen, G.W.J., J.A. Renkema en A.C.M. Schimmel (1987), Collegedictaat Inleiding Agrarische Bedrijfseconomie; deel 2, Landbouwuniversiteit vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie, Wageningen

Haan, H. de (1941), Boekweit, *De Veldbode*, plaats uitgave onbekend

Haan, P. de (1991), De economische optimale krachtvoergift per koe, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Den Haag

Helder, J.G.M. (1992), De landbouw in Enschede-Zuid, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Mededeling 458, Den Haag

Hetsen, H. en M. Hidding (1991), Landbouw en ruimtelijke organisatie in Nederland: analyse en toekomstverkenning van een regionaal gedifferentieerde betrekking, dissertatie Landbouwuniversiteit Wageningen, Wageningen

IKC-NBLF en IKC-Veehouderij (1993), Natuur- en landschapswaarden en landbouw in waardevolle cultuurlandschappen (concept), IKC-NBLF en IKC-Veehouderij, Wageningen

Kaack, K. (1988), Effect of nitrogen, planting distance and time of harvest on yield and fruit quality of elderberry (*Sambucus nigra* L.), Reprint from Danish Journal of Plant and Soil Science, Copenhagen, Report 1932

Kaack, K. (1989), New varieties of elderberry (*Sambucus nigra* L.), Reprint from Danish Journal of Plant and Soil Science, Copenhagen, Report 1984

Kaack, K. (1990a), Optimum values of nutrients in the leaves of elderberry (*Sambucus nigra* L.), Reprint from Danish Journal of Plant and Soil Science, Copenhagen, Report 2052

Kaack, K. (1990b), Processing of anthocyanin colourant from elderberry (*Sambucus nigra* L.) pomace, Reprint from Danish Journal of Plant and Soil Science, Copenhagen, Report 2092

Krijger, A. (1991), Reacties van Nederlandse melkveehouders op de superheffing, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Utrecht

Landbouw-Economisch Instituut en Centraal Bureau voor de Statistiek (1992), Landbouwcijfers 1992, LEI-DLO en CBS, 's-Gravenhage

Landinrichtingsdienst (1990), De landinrichtingswet, een samenvatting van de hoofdzaken, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Utrecht

Langenhuysen, Gebrs. J. & H. (1912), Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland, Staatscommissie voor den landbouw, 's-Gravenhage

Marshall, H.G. (1969), Description and culture of buckwheat, *Bulletin 754*, Pennsylvania

Mentink, S. (1993), Landbouw tussen Regge en Dinkel, tussen wal en schip?, afstudeerscriptie Landbouwuniversiteit vakgroep Agrarisch Recht, Wageningen

Ministerie van Economische Zaken (1990), Regio's zonder grenzen, het regionaal-economisch beleid voor de periode 1991-1994, SDU Uitgeverij, Den Haag

- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1990a), Natuurbeleidsplan, regeringsbeslissing, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1990b), Structuurnota Landbouw, regeringsbeslissing, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1990c), Uitvoeringsprogramma meerjarenplan bosbouw 1990-1994, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1992a), Nota Landschap, regeringsbeslissing Visie Landschap, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1992b), Structuurschema Groene Ruimte, ontwerp-planologische kernbeslissing, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1992c), Van meer naar beter, beleidsvoornemen kwaliteit en kwaliteitsbeleid in de agrarische sector, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1993), Kiezen voor recreatie, beleid voor openluchtrecreatie in de jaren negentig, regeringsbeslissing, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1989), Nationaal Milieubeleidsplan, kiezen of verliezen, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1990a), Nationaal Milieubeleidsplan-plus, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1990b), Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra, SDU Uitgeverij, Den Haag
- Müller, W. (1976), Schwarzer Holunder als Intensivkultur, *Schweizerische Zeitschrift für Obst- und Weinbau*, plaats uitgave onbekend, nr. 2
- Müller, W. en J. Meyer (jaar publicatie onbekend), Vermehrung von Schwarzer

Holunder, *Schweizerische Zeitschrift für Obst- und Weinbau*, plaats uitgave onbekend

Nuytens, G. (1993), De landbouweconomische perspectieven voor een streekeigen produkt in Twente, afstudeerscriptie Landbouwuniversiteit vakgroep Algemene en Agrarische Economie, Wageningen

Nijmeijer, E. en N. Vergeer (1992), Veenweidekaas: een belegde boterham?, Wetenschapswinkel, Wageningen

Provincie Overijssel (1990), Streekplan Twente, besluit PS van 12 december 1990, nr. 52, Provincie Overijssel, Zwolle

Provincie Overijssel (1991), Milieubeleidsplan 1991-1994, Provincie Overijssel, Zwolle

Provincie Overijssel (1992a), Concept-Beleidsplan natuur en landschap Overijssel 1992-1998, Provincie Overijssel, Zwolle

Provincie Overijssel (1992b), Subsidiewijzer 1992-1993, Provincie Overijssel, Zwolle

Schule Bisping, G. (1989), Buchweizen: Mehr Nostalgie als Nutzen, *Top Agrar*, plaats uitgave onbekend

Stolwijk, H.J.J. (1992), De Nederlandse landbouw op de drempel van de 21ste eeuw; een beschouwing over knelpunten en perspectieven, Centraal Planbureau, Onderzoeksmemorandum no.95, Den Haag

Stolwijk, H.J.J. en P.J.J. Veenendaal (1992), 'Hervorming van het Europese landbouwbeleid: duur en ingewikkeld', *Openbare Uitgaven*, Deventer

Strauß, E. en R. Novak (1971), Anbauversuge mit Holunder (*Sambucus nigra*), Mitteilungen Klosterneuburg, Klosterneuburg, nr. XXI-5

Terwan, P. en A. Wesselo (1990), Productiebeheersing in de landbouw: nieuwe kansen voor milieu en natuur, Centrum Landbouw en Milieu, Utrecht

Timmerman, S. (1990), Natuurontwikkeling in het boerenland, Natuur en Milieu
Federatie Overijssel, Zwolle

Wertheim, S.J. (1981), De veelzijdige vlier, *Fruitteelt*, Den Haag, nr. 71

BIJLAGE 1 LIJST MET MOGELIJKE STREEKEIGEN PRODUCTEN

Asperges

De teelt van asperges wordt op gemengde, akkerbouw- en intensieve veehouderijbedrijven aangetroffen, voornamelijk in Limburg en Noord-Brabant. De aspergeteelt vergt een hoge startinvestering voor goed uitgangsmateriaal met een levensduur van 10 tot 12 jaar. Het uitgangsmateriaal is duur omdat de plant tweehuizig is en moeilijk te veredelen is. Bovendien duurt het 3 tot 6 jaar voordat het zaad en daarmee ook de resultaten voorhanden zijn. Het uitgangsmateriaal kan ook aangekocht worden bij een plantenkweker. Het dure hybridezaad moet gezaaid worden op grond waarop nog niet eerder aspergeplanten of een produktieveld hebben gestaan. De bewortelingsdiepte moet minimaal 50 tot 60 cm diep zijn maar beter is 1 meter. Factoren die van invloed zijn op het saldo van asperges zijn de totale produktie van de asperges en de oogstkosten. De stichtingskosten kunnen een grote variatie vertonen terwijl ook het tijdstip van de eerste oogst een grote invloed heeft.

Asperges worden van oudsher niet geteeld in Twente en het landschap zal door de teelt veranderen, vooral wanneer er met plastic folie wordt gewerkt. De arbeidskosten zijn vrij hoog. De afzet kan aan huis gebeuren.

Balkenbrij

Balkenbrij is een oud gerecht wat niet typisch Twents is maar wel heeft iedere streek zijn eigen recept. Het is gemaakt van restvlees van de varkensslacht, gebonden met (boekweit)meel. In Twente worden er ook kruidnagelen in verwerkt. Het is de vraag of een dergelijk gerecht in de tijdgeest van gezonde voeding past.

Bloembollen

Bloembollen worden voornamelijk op zandgrond met een relatief hoge waterstand geteeld. In het meerjarenplan Gewasbescherming staat dat dichloorpropeen in de nabije toekomst niet meer gebruikt mag worden wat een ruimer bouwplan vereist. Aangezien 60% van de bloembollenteelt plaatsvindt op zandgronden en Nederland meer kleigronden bezit dan zandgronden, worden er nieuwe, schone zandgebieden gezocht. Als de grondontsmetting met dichloorpropeen wegvalt zal éénderde van de huidige bedrijven in de bollenstreek verdwijnen. Op zandgronden met een hoge grondwaterstand kan bij een nauw teeltplan zonder grondontsmetting de aaltjespopulatie dusdanig sterk toenemen dat de teelt van bolgewassen naar huidige maatstaven onmogelijk wordt. De gevolgen van een verbod op chemische

grondontsmetting uiten zich in hogere kosten, grotere oogstrisico's en dalende opbrengsten.

Bloembollen komen van oudsher niet voor in Twente en de teelt van bloembollen zal het landschap aanzienlijk veranderen.

Boekweit

Boekweit behoort tot de duizendknoopfamilie en is dus geen graangewas. Hierdoor valt boekweit buiten het EG-prijsbeleid waardoor de prijzen door de markt bepaald worden. Bovendien past dit gewas goed in het bouwplan doordat het geen graanziekten in stand houdt. Boekweit is een oud produkt waarvan de korrels gegeten worden als rijst. Bovendien worden de korrels vermalen tot meel. Er zijn veel verwerkings- en gebruiksmogelijkheden voor boekweit. Gedacht kan worden aan boekweitgrutten, boekweitpannekoeken, boekweit als grondstof van bier maar ook in veevoer.

Bramen, bosbessen en vlierbessen

Indien deze produkten commercieel geteeld willen worden dan zal er vanuit de houtwallen te weinig opbrengsten betrokken kunnen worden. Een gevolg van het aanleggen van plantages is dat het landschap verandert door deze monoculturen. De verwerkings- en gebruiksmogelijkheden zijn veelzijdig. De kleurstoffen zouden kunnen worden aangewend om textiel op een biologische wijze te kleuren. Jam, wijn en vruchtenbier behoren ook tot de mogelijkheden.

Hazelnoten

Hazelaars komen van oudsher in de houtwallen voor. Probleem is dat er bij hazelnoten niet echt een specifiek streekeigen produkt bedacht kan worden. Hazelnoten worden wel verwerkt in hazelnootpasta en in mueslibroden en koeken e.d.

Hennep

Net als vlas is hennep geschikt voor de (groffe) vezelproductie. Van deze vezels kan jute gemaakt worden maar de vezels zijn ook geschikt als vervangers van houtvezels in de papierindustrie. De teelt van hennep vraagt grootschaligheid in de produktie.

(Dam)herten en reeën

In landen als Engeland, Duitsland en Canada worden (dam)herten en reeën voor de vleesproductie gehouden. In Nederland gebeurt dit weinig en is de markt hiervoor nog niet ontwikkeld. De herten en reeën passen goed in het Twentse landschap en sluiten aan bij de huidige produktietak in Twente, de veehouderij.

Honing

Dit produkt is nog niet onderzocht. Maar waarschijnlijk zal de import uit zuidelijke EG-lidstaten de honingproductie in Nederland stevig beconcurreren.

Hop

De mogelijkheden voor de teelt van hop is nog niet uitvoerig onderzocht. De hopteelt heeft wel in Nederland bestaan (o.a. Drenthe) maar is momenteel te vinden in Zuidoost-Engeland, Bretagne, Zuid-Duitsland en Tsjechië. Met opengaan van de grenzen met Oost-Europa wordt de concurrentie uit deze landen waarschijnlijk versterkt. Alleen in het geval van een streekeigen bier zou de hopteelt interessant kunnen zijn.

Kwartels en struisvogels

Kwartel- en struisvogelvlees zijn in Nederland een delicatessen. Kwartels komen van oorsprong voor in Twente. Hiervoor geldt evenals voor scharrelkippen dat de pluimveewetgeving een belemmering kan zijn.

Mispels

Mispels worden onrijp, groen, geplukt en worden te droge gelegd tot ze bruin en enigszins rottend zijn. Ze smaken dan zoet. Vanwege de grillige vorm van de boom waren ze geschikt als veewering in de houtwal. Misschien zouden mispels gebruikt kunnen worden voor het maken van een likeur.

Oude appel- en pererassen

Het appelaanbod is momenteel erg groot onder andere door het toegenomen appelaareaal in de Flevopolders. Zandgronden ondervinden eerder vorstschade wat nadelig is voor de produktie. De teelt van oude appel- en pererassen, zoals de sterappel en de juttepeer, hebben een lange niet-produktieve periode voordat er geoogst kan worden. De verwerking van stoofperen in blik of glas zou een nieuw produkt zijn.

Raapolie

Hierbij geldt hetzelfde als er bij lijnzaadolie (vlas) wordt opgemerkt. Raapzaad wordt grootschalig geteeld.

Rogge

In 1988 bedroeg het areaal rogge in Nederland 6000 hectare. De voornaamste oorzaak van het teruglopen van het roggeareaal is de opkomst van de snijmaisteelt. Toch bedraagt de in Nederland gevraagde hoeveelheid rogge 55 ton. Het roggeareaal in 1988 zou moeten verdubbelen om aan deze vraag te voldoen. Het grootste probleem bij de teelt van rogge is dat het gewas vrij snel legeret. Bovendien is rogge vrij gevoelig voor schot. De gemiddelde korrelopbrengst bedroeg in 1988 4200 kg per hectare. Deze korrelopbrengst wordt beïnvloed door de voorvrucht. Op lichtere gronden gaat de voorkeur uit naar aardappelen. Rogge na rogge leidt tot mindere resultaten wat veroorzaakt wordt door een minder goed werkend wortelstelsel. Indien er fungiciden worden aangewend, wordt er een hogere opbrengst behaald. Maar omdat het gebruik van fungiciden en nematiciden in de toekomst aan banden wordt gelegd, zal de vruchtwisseling en het gebruik van resistente rassen onderzocht moeten worden.

Voordelen van rogge zijn dat het gewas goed vorstresistent is mits het zaaibed enigszins kluiterig is, het een sterk uitstoelingsvermogen heeft, de teeltkosten laag zijn door de matige stikstofbenutting en de beperkte ziektegevoeligheid en het goed past in het bouwplan vanwege de vruchtwisseling en het meestal vroege tijdstip van oogsten (Bron: Ellen, J. (1989), Rogge, nieuwe mogelijkheden voor een oud gewas).

Rogge kan verwerkt worden tot roggemeel en roggebrood. Rogge werd van oudsher in Twente geteeld en past in het landschap.

Scharrelkippen

Vanuit Frankrijk worden er scharrelkippen geïmporteerd die ook in de buitenlucht hebben gescharreld. Scharrelkippen in Nederland hebben wel een bepaalde ruimte tot hun beschikking maar deze ruimte is wel overdekt. Een Nederlandse scharrelkip die in de buitenlucht gescharreld heeft, zou goed kunnen concurreren met de Franse poulet. De Nederlandse wetgeving heeft echter de pluimveehouderij sinds 1985 forse beperkingen opgelegd.

Vlas

Er zijn twee soorten vlas. Het ene soort wordt voor de vezel geteeld, het andere

soort voor het lijnzaad en de olie. Vlas is ook een gewas dat in de discussie over de agrificatie, het gebruik van landbouwprodukten voor niet-voedingsdoeleinden, veelvuldig naar voren komt. Aan de producenten van vlas voor de olie wordt door het EG-landbouwbeleid een speciale toeslag voor oliezaden gegeven om het prijsverschil tussen de wereldmarkt en de EG te overbruggen.

In Twente werd vlas vroeger voor de vezelproduktie geteeld en leverde daarmee de grondstof voor de textielindustrie in Twente. Vlas zou nu geherintroduceerd kunnen worden om een hoogwaardige, milieuvriendelijke, streekeigen stof gemaakt zou kunnen worden. Ook kan gedacht worden aan milieuvriendelijk verpakkingsmateriaal. De stof zou eventueel ook (biologisch) geveerd kunnen worden met vlierbessen, bramen en bosbessen. Nadeel van de vlasteelt is dat de teelt grootschaligheid in de hand werkt in verband met de mechanisatie van de teelt.

Zuivel

Een zuivelprodukt kan goed aansluiten bij de huidige landbouw in Twente. Binnen de zuivelverwerking heeft de vele aandacht voor produktdifferentiatie gezorgd voor een groot produktassortiment. Het zal moeilijk zijn om met een streekeigen zuivelprodukt een plaats te verwerven op de markt. Een "Heidekaas" van koeie-, schape- of geitemelk zou een mogelijkheid zijn.

BIJLAGE 2 OMSCHRIJVING VAN GEBRUIKTE TERMEN

1. Hoofd-/nevenberoep

Een hoofdberoepsbedrijf is een bedrijf waarvan het bedrijfshoofd het grootste deel van zijn dagtaak aan het agrarisch bedrijf besteedt. Onder een nevenberoepsbedrijf wordt verstaan een bedrijf van een bedrijfshoofd die twee beroepen uitoefent en daarbij minder dan de helft van zijn dagtaak aan het agrarisch bedrijf besteedt. Ook een bedrijf van een rustende landbouwer of tuinder werd tot en met 1985 tot de nevenberoepsbedrijven gerekend. Vanaf 1986 behoort deze groep tot de hoofdberoepsbedrijven (LEI-DLO en CBS, 1992).

2. Standaardbedrijfseenheden (sbe)

Een standaardbedrijfseenheid kan worden omschreven als een maatstaf voor de economische omvang van een agrarische activiteit. De sbe is een gestandaardiseerd bedrag aan netto-toegevoegde waarde, berekend in een basisperiode. Uitgegaan wordt daarbij van een doelmatige bedrijfsvoering en normale productieomstandigheden. Onder invloed van economische en technische factoren ontwikkelt de toegevoegde waarde per dier en per hectare zich niet gelijk. Daardoor geven de voor een bepaald basisjaar opgestelde verhoudingsgetallen na verloop van tijd geen zuiver beeld meer van de werkelijkheid. Vandaar dat de sbe-normen periodiek worden herzien. In dit onderzoek zijn voor 1980 de normen van 1975 gebruikt en voor 1990 de normen van 1986 (Helder, 1992).

3. Bedrijfstypen

Voor de indeling van de bedrijven in bedrijfstypen volgens de VAT-methode wordt per bedrijf het aantal standaardbedrijfseenheden (sbe) berekend voor de akkerbouw, de rundveehouderij, de tuinbouw en de intensieve veehouderij. Afhankelijk van het percentage sbe dat per bedrijf voor deze onderdelen werd gevonden zijn de bedrijven ingedeeld in de volgende bedrijfstypen. Onderscheiden zijn (Giesen, et al., 1987):

- Rundveehouderijbedrijf 60% of meer van het aantal sbe's voor rundveehouderij
- Intensieve veehouderijbedrijf 60% of meer van het aantal sbe's voor intensieve veehouderij
- Akkerbouwbedrijf 60% of meer van het aantal sbe's voor akkerbouw
- Tuinbouwbedrijf 60% of meer van het aantal sbe's voor tuinbouw
- Overig landbouwbedrijf Zowel veehouderij, akkerbouw als tuinbouw vertegenwoordigen minder dan 60% van het aantal sbe's

The first part of the book is devoted to a study of the history of the novel in America. Thompson traces the development of the novel from its beginnings in the eighteenth century to the present day. He discusses the influence of European literature on the American novel, and the role of the novel in the development of American literature. He also discusses the role of the novel in the development of American culture.

The second part of the book is devoted to a study of the history of the novel in Europe. Thompson traces the development of the novel from its beginnings in the eighteenth century to the present day. He discusses the influence of European literature on the American novel, and the role of the novel in the development of European literature. He also discusses the role of the novel in the development of European culture.

The third part of the book is devoted to a study of the history of the novel in Asia. Thompson traces the development of the novel from its beginnings in the eighteenth century to the present day. He discusses the influence of European literature on the Asian novel, and the role of the novel in the development of Asian literature. He also discusses the role of the novel in the development of Asian culture.

The fourth part of the book is devoted to a study of the history of the novel in Africa. Thompson traces the development of the novel from its beginnings in the eighteenth century to the present day. He discusses the influence of European literature on the African novel, and the role of the novel in the development of African literature. He also discusses the role of the novel in the development of African culture.

The fifth part of the book is devoted to a study of the history of the novel in Latin America. Thompson traces the development of the novel from its beginnings in the eighteenth century to the present day. He discusses the influence of European literature on the Latin American novel, and the role of the novel in the development of Latin American literature. He also discusses the role of the novel in the development of Latin American culture.

BIJLAGE 3 BOEKWEIT

Teeltmaatregelen

Om de aanwezige onkruiden zo goed mogelijk tegen te gaan, is voor het zaaien eggen in de meeste gevallen afdoende. De zaaitijd ligt tussen 8 en 15 mei omdat de kans op vorst dan laag is. Een voordeel van de relatief late zaai is dat de groeiperiode samen valt met een hoge temperatuur in het vegetatieve groeistadium met een piek in de bloeiperiode. Warme nachten leiden echter tot een arme zaadzetting wat waarschijnlijk veroorzaakt wordt door het beperkte wortelstelsel en de onvoordelige blad-wortel verhouding van boekweit. Een gelijkmatig zaaibed is nodig voor een goede opname van de nutriënten, vermindert de droogtegevoeligheid en voorkomt legering. Verslemping en verdroging van de bodem moeten worden voorkomen. Boekweit kan met een zaaimachine gezaaid worden of breedwerpig waarna het wordt ingeëgd. Als het zaad breedwerpig wordt gezaaid, is circa 40 tot 60 kg zaad per ha nodig. Met een zaaimachine is 30 kg zaad voldoende. De zaaidiepte bedraagt 2 tot 3 cm met een maximum van 5 cm. De kieming vindt plaats bij 7 tot 9 °C. Acht tot tien dagen na de zaai, of zodra de boekweitplanten opgekomen zijn, kan een tweede keer geëgd worden om onkruiden tegen te gaan. Als de planten ongeveer 20 cm hoog zijn, kan een derde keer geëgd worden om de grond luchtig en vruchtbaar te houden. Bovendien krijgen de planten zo meer ruimte om zich uit te breiden wat opbrengstverhogend werkt omdat het meeste zaad aan de zijtakken wordt gevormd. Door het relatief kleine wortelstelsel laat boekweit weinig organisch materiaal achter waardoor de grond gevoelig wordt voor erosie. Bij het toedienen van kunstmest moet bekeken worden of de kosten van de meststoffen wel opwegen tegen de extra opbrengsten en de bodemvruchtbaarheid moet op peil worden gehouden omdat boekweit veel nutriënten opneemt wat een opbrengstverlaging van het volggewas kan veroorzaken (Marshall, 1969). Boekweit vereist geen onkruidbestrijdingsmiddelen omdat de onkruiden mechanisch bestreden kunnen worden zolang het gewas nog niet gesloten is. Het gebruik van pesticiden is niet nodig omdat er tot nu toe geen ziekten van groot belang zijn geconstateerd. Boekweit rijpt ongelijkmatig af maar wanneer de meeste zaden zijn afgerijpt en de planten de meeste bladeren verloren hebben, kan het gewas geoogst worden met een dorsmachine. De oogst vindt eind augustus of begin september plaats en kan het best s'ochtends of bij zachte regen worden gedorst om het uitvallen van de korrels tegen te gaan. Bij een te vroege oogst belemmeren de groene plantdelen het bewaren van de boekweit en bij een te late oogst gaat er te veel boekweit verloren door het voortijdig afvallen van de korrels

door de maaibeweging van de messenbalk. Door de snelheid van de machine en de messenbalk goed af te stellen en te dorsen bij relatief vochtig weer kunnen oogstverliezen worden beperkt (Marshall, 1969).

Aanwending

Boekweit kan geteeld worden voor de korrel, groenvoeder of groenbemester. Het kan zowel voor dierlijke als menselijke consumptie gebruikt worden. Het meel van boekweit bezit een slechte bakkwaliteit maar vermengd met andere meelsoorten kan goed brood gebakken worden. Daarnaast kan het meel gebruikt worden voor pap en pannenkoeken. Ook kan men van boekweit bier, brandewijn en jenever maken. De laatste jaren is de interesse in boekweit voor menselijke consumptie toegenomen door de opkomst van de reformzaken, het zelf bakken van brood en de zogenaamde alternatieve voedingswijzen die uitgaan van een voedingspakket met alleen oorspronkelijke graansoorten.

BIJLAGE 4 DE VLIER

Selectie en veredeling

Denemarken was in 1954 het eerste Europese land dat interesse had voor de vlier. Men selecteerde grootrossige vlieren uit het veld en hieruit kwamen drie rassen: Alleso, Hambru en Korsor. Later ontstond door kruisingen het ras Sambu. Korsor is een sterke, steile groeier met erg grote trossen en rode stelen. De rijping is gelijkmatig met uitzondering van enkele bessen per tros die achter lopen. Dit geeft moeilijkheden bij het bepalen van het goede oogsttijdstip omdat als men wacht totdat alle bessen rijp zijn, de overrijpe bessen bij aanraking gemakkelijk op de grond vallen. Onrijpe bessen zijn lichtgiftig, vandaar dat men ook niet te vroeg moet plukken. De rijpe bessen zijn groot, rond en glad, vrij zoet en hebben een goed aroma. Het sap is wat licht. Het afrijpen valt in de tweede helft van september. Sambu groeit matig sterk en ook vrij steil. De bessen zijn groot en hebben een sterke vliersmaak. Het sap is sterk gekleurd. Het ras Sambu rijpt wat vroeger af dan Korsor (Wertheim, 1981). Uit een Deens rassenvergelijkingsproef van Alleso, Korsor en Sambu bleek dat de bessenopbrengst van Alleso en Korsor het hoogst is maar het anthocyanidegehalte van Sambu hoger is (Kaack, 1989). Het anthocyanidegehalte bepaalt de kleur van het sap.

Oostenrijk begon in 1957 met het verzamelen van vlierbomen uit het wild en hieruit ontstond in 1969 het ras Haschberg. Dit ras heeft een goede groei, een relatief hoge opbrengst en levert grote trossen met flinke bessen. De oogst valt in de tweede helft van september. De bessen zijn goed van smaak en aroma en zijn goed te verwerken (Wertheim, 1981). In 1962 begon men een tweede selectie uit het wild en hieruit ontstond het ras Donau dat als eigenschap heeft dat het 10 tot 14 dagen eerder afrijpt dan het ras Harschberg. Het voordeel van het ras Donau is dat de trossen groter zijn maar nadelig in vergelijking tot het ras Harschberg zijn de lagere totale opbrengst en de moeilijke vermeerdering. Dit laatste is er de oorzaak van dat het ras Donau zich minder heeft verbreid. De verwerkingskwaliteit van beide rassen is goed (Müller, 1976). Vergelijking van de rassen vindt en vond plaats in Zwitserland (Wadenswil) en tot 1984 in Wilhelminadorp.

Vermeerdering en plantmateriaal

De jonge aanplant kan van een boomkweker worden betrokken maar goedkoper is het om de jonge aanplant zelf te stekken. De veredelde rassen brengen circa 20 % meer op dan de wilde vlier. De vlierstek hoeft niet geënt te worden op een onderstam en een groeihormoonbehandeling voor de wortelgroei is niet nodig. De

vermeerdering verloopt als volgt: zodra de bladeren afgestorven zijn kunnen de eenjarige, rechte, onvertakte stekken gesneden worden, die in elk geval 20 cm lang en 1 cm dik moeten zijn en 2 of 3 knopen moeten bezitten (Wertheim, 1981; Strauß en Novak, 1971; Müller, 1976). Aan de onderkant moet 1-2 cm overblijven en aan de bovenkant 3-6 cm (Müller en Meyer, jaar onbekend). De stek wordt zo geplant dat 1 knoop boven de grond uitkomt. De stekken kunnen in november in de volle grond geplant worden maar een betere beworteling wordt in januari, februari verkregen. De grond waarin de stekken geplant worden, moet diep doorwoeld zijn (Müller en Meyer, jaar onbekend). De vlierstekken moeten na het afsnijden binnen enkele dagen geplant worden om uitdroging te voorkomen. De plantafstand bedraagt 1 meter bij 20-30 cm. Na de eerste vegetatieperiode wordt de, aan bijvoorbeeld een bamboestok, opgebonden twijg kort ingesnoeid en de zijscheuten moeten worden weggenomen om een rechte plant te krijgen. Als de stek is uitgegroeid na de eerste vegetatieperiode wordt hij teruggesnoeid waarbij 1 twijg kort afgesneden wordt en de rest wordt weggenomen. De kort afgesneden twijg groeit dan sterk door en vormt later de stam. Na de tweede vegetatieperiode wordt er ter bevordering van de ontwikkeling op 1 of 2 knopen teruggesnoeid. Op kwekerijen worden in juni onder glas stekken geplant. Daardoor kan de rustige periode in de zomer beter worden benut en de arbeidspiek in de herfst ontlast worden. De gewortelde stekken worden dan in het voorjaar in de koude grond geplant. Daarbij wordt tot op de eerste knoop teruggesneden. De twijg wordt na de eerste vegetatieperiode nogmaals teruggesnoeid om een sterkere stam te ontwikkelen (Müller, 1976).

In het derde standjaar begint de vlier te dragen. Uit onderzoek van Strauß en Novak blijkt dat de vlier in het derde standjaar het beste de natuurlijke groeivorm kan aannemen. De vlier produceert jaarlijks talrijke lange twijgen waaraan in het volgende jaar korte scheuten ontstaan die de vruchtbeginselen dragen. De afgedragen takken worden gesnoeid en 10 tot 15 nieuwe scheuten met 8 tot 12 knopen worden intact gelaten (Strauß en Novak, 1971). Deze manier van snoeien wordt ook wel de verjongingssnoei genoemd (Müller, 1976). Een stam van 1 meter is minimaal nodig om te voorkomen dat de zware trossen die aan de uiteinden van de takken gevormd worden op de grond komen te hangen (Wertheim, 1981). Als de vlier deze hoogte heeft bereikt, wordt de groeipunt weggenomen wat bevorderlijk is voor de diktegroei van de stam (Müller en Meyer, jaar onbekend). In het derde standjaar worden de bamboestokken door palen vervangen om scheef groeien tegen te gaan en stormschade te voorkomen. Vanaf het vierde standjaar, het tweede productiejaar, bestaat de snoei uit het snoeien van de tweejarige afgedragen takken.

De sterke, in de buurt van waar het groeipunt is weggenomen, ontspringende, eenjarige twijgen laat men zitten.

Bij vlierstruiken wordt een plantafstand in de rij van 1 meter aanbevolen voor de eerste drie produktiejaren. In het vierde produktiejaar wordt aangeraden 50 % van de struiken op te ruimen omdat het oogsten moeizaam verloopt en het anthocyanidegehalte afneemt. Of het rendabel is dat men de struikjes op een rijafstand plant van 1 meter en het vierde jaar met 50% dunt is afhankelijk van de opbrengstprijzen van de bessen, de aankoopprijs van de aanplant en de benodigde extra arbeid (Kaack, 1988).

Teeltmaatregelen

De bemesting en de bodembehandelingen lijken veel op die bij de teelt van appels. Per hectare met meerjarige planten wordt, afhankelijk van de grondsoort, 100 (Wertheim, 1981) tot 200 kg stikstof per jaar aangeraden en 50 kg P_2O_5 en 120 kg K_2O (Müller, 1976). Door de nutriëntenwaarde van de bladeren te bepalen, kan een schatting gemaakt worden van de hoeveelheid stikstof die jaarlijks nodig is (Kaack, 1990a).

De rijafstand varieert van 5-6 meter en de plantafstand in de rij varieert van 2,5 tot 4 meter. Dit is afhankelijk van of men bomen of struiken kweekt en afhankelijk van de mechanisatie. Struiken moet men wat wijder uiteenzetten, bijvoorbeeld 5 bij 4 meter. Men komt zo uit op 400 tot 800 planten per hectare. Door de afgedragen takken te snoeien worden de opbrengsten hoger. Zowel de vegetatieve delen van de vlier voor de assimilatie als de generatieve takken waaraan de trossen gevormd worden, moeten voldoende aanwezig blijven. Daarbij dient de afweging gemaakt te worden dat de potentieel dragende takken de nodige ruimte vereisen. Palen om stormschade te voorkomen zijn aan te bevelen. Het gras tussen de rijen wordt circa 5 maal per jaar gemaaid. In het zevende standjaar moeten de kronen van de bomen bijgesnoeid worden als ze op een afstand van 5 bij 4 meter staan, om met de machines er door heen te kunnen blijven rijden.

Soms heeft de vlier last van de bladluis, ook wel betiteld als de vlierluis. Alleen als de vlierluispopulatie erg hoog is moet het gewas hoogstens twee keer per jaar behandeld worden met Gramoxone (werkzame stof: Paraquat-dichloride) of Reglone (werkzame stof: diquat dibromide). Als bij hoge temperatuur gespoten wordt of de temperatuur stijgt kort na het spuiten dan treedt er bladverbranding op. Daarom moet alleen 's avonds en bij relatief koel weer gespoten worden (Müller, 1976). Gramoxone en Reglone zijn bestrijdingsmiddelen die in Nederland verboden zijn. Veld- en woelmuizen, die worden aangetrokken door de sap bevattende

wortels, kunnen schade aan de wortels aanbrengen. Vogels kunnen schade veroorzaken doordat ze op de bessen afkomen; het ras Haschberg wordt echter met rust gelaten, het ras Donau wordt wel vaak door vogels bezocht (Wertheim, 1981). Lamsteligheid is een afrijpingsziekte waarbij hele trossen of de buitenste delen daarvan verwelken na een donkerpaarsverkleuring van de hoofdas of enige zijassen van het scherm. De bessen aan de paarsverkleurde, slaggeworden assen vallen naar elkaar toe. De normale stofwisseling van de bessen wordt verbroken en daardoor rijpen de bessen niet en zijn niet vermarktbaar. Het schadebeeld lijkt op de lamsteligheid bij druiven. Bij de eerste oogst is het deel van de vlier met lamsteligheid hoger dan bij de tweede en derde oogst. De werkelijke toedracht van deze ziekte is onbekend. Wel is duidelijk dat de nutriëntentoevoer niet aankomt in de trossen en waarschijnlijk spelen de K, Ca, en N een centrale rol. Het enige wat men kan doen om lamsteligheid te voorkomen, is de bemesting te verminderen. Bij de in het wildgroeïende vlier wordt zelden lamsteligheid aangetroffen.

Een andere ziekte veroorzaakt dat de hoeveelheid bessen aan een tros gereduceerd wordt tot 10% van de normale opbrengst. Aan een gezonde, middelgrote tros hangen 300-500 bessen. Ook dit ziektebeeld wordt aangetroffen bij de druif en ook hier is de oorzaak niet bekend. Koude temperaturen en hoge neerslag in de bloeitijd verhinderen waarschijnlijk een normale bevruchting van de bloeiwijze. Een sterke vegetatieve groei en een uitgesproken overschaduwïng van de bloeiwijze bevorderen de reductie van de bessen. In de zomer kan men waarnemen dat dit ziektebeeld in hogere lagen meer optreedt dan in lagere, windstillere lagen. Het gebeurt maar zelden dat de schermas afsterft. Sterkgroeïende bomen hebben meer last van dit ziektebeeld dan langzaam groeiende bomen (Müller, 1976). De oogst moet bij droog weer plaatsvinden omdat het bederf van de bessen anders door de vochtigheid toeneemt. De tros wordt geplukt door de trossteel af te plukken. De trossen kunnen pas geplukt worden als alle bessen zwart zijn omdat onrijpe bessen giftig zijn door de sambunigrine die dan nog aanwezig is (Wertheim, 1981). De geogste bessen moeten direct afgekoeld of verwerkt worden omdat ze anders snel beginnen te schimmelen. Het beste is de trossen met zo weinig mogelijk steel te snijden. Per arbeidskracht kan circa 25-40 kg bessen per uur geogst worden (Müller, 1976). In normale jaren oogst men meestal 2 keer en hierbij wordt de eerste keer circa 80% geogst. Het aantal keren oogsten hangt af van de bestemming van de bessen, de leeftijd van de beplanting en waarschijnlijk ook het ras en het weer in het groeiseizoen en tijdens de rijping (De Boer en Pilat, 1991). Voor de sapindustrie is een meermalige oogst voor volledige rijpe vruchten niet noodzakelijk maar er moet niet te laat geogst worden. Mechanisch oogsten is

moelijk omdat de steeltjes een zeer onaangename smaak veroorzaken. Voor de sapbereiding is een hoger zuurgehalte gewenst waarop nog niet veredeld is. Om een hoger gehalte aan anthocyaniden, dat voornamelijk de kleur van het sap bepaalt, te krijgen, dient geogst te worden net voor het overrijpe stadium. Men hanteert de regel dat in de tros 90% zwarte bessen aanwezig moeten zijn. Wordt de oogst uitgesteld dan ontstaat er een onaangename smaak en vallen veel bessen af (Kaack, 1988). Als de bloesems geogst worden, moeten de bloesems drogen bij 30 °C.

Aanwending

De bessen en het sap van de vlier hebben vele verwerkingsmogelijkheden. Er wordt hieruit onder andere gelei, jam, siroop, compôte, wijn, sap, nectar, likeur, brandewijn, soep, moes, pickles, stempelinkt voor vleeskeurmerken, vruchtenyogurt, etc. gemaakt. Uit de zaden kan olie worden gewonnen waarvoor in de farmaceutische industrie veel belangstelling bestaat. Vooral om de sterk kleurende eigenschappen wordt de vlier steeds meer toegepast, ten dele om kunstmatige kleurstoffen te vervangen (De Boer en Pilat, 1991). De bloemen van de vlier kunnen verwerkt worden in thee, pannenkoeken, jam en wijn (Müller, 1976). Ook kunnen bloesem, bladeren, takken en (onrijpe) bessen dienen om kleurstoffen te maken. Ook deze kleurstoffen zijn in het verleden door synthetische kleurstoffen verdrongen maar komen weer in de aandacht door de huidige trend om de synthetische kleurstoffen weer te vervangen door kleurstoffen van natuurlijke oorsprong.

Er kan ook een zekere toeristische waarde aan de vlier worden onttrokken. Een bloeiende vlier is zeer aantrekkelijk in het landschap en een vlierplantage kan in landschappelijk opzicht eveneens zeer waardevol zijn (De Boer en Pilat, 1991).

BIJLAGE 5 VOORBEELDEN VAN INITIATIEVEN AGRARISCH NATUURBEHEER

Waddenzuivel

De stichting Boeren ...Natuurlijk werkt in dit project aan het ontwikkelen van een keurmerk waddenzuivel welke geproduceerd is onder natuurvriendelijke omstandigheden. Het project wordt gefinancierd door het Ministerie van LNV.

Cranberryteelt

De stichting Boeren ...Natuurlijk verricht studie naar de mogelijkheid voor een tweede tak met een eilandigen karakter.

Proefboerderij de Marke

Het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) en het Centrum voor Agrobiologisch Onderzoek (CABO) hebben in 1992 de proefboerderij de Marke opgericht. Deze boerderij wil laten zien dat een geïntegreerde melkveehouderij in de praktijk mogelijk is, ook bij stringente milieuvoorwaarden. Daarbij hoort ook aandacht voor de natuur. Het gaat hierbij om algemene natuur- en landschapswaarden zoals gemeenschappen en soorten van percelen, perceelranden, wegbermen, houtwallen, bosjes, greppels, erfbeplantingen, gebouwen etc. Maatregelen zijn onder andere: nestbescherming, aanleg van permanente extensief beheerde grasstroken en aanleg van een poel. De maatregelen staan uitgebreid beschreven in 'Natuurplan voor het Proefbedrijf voor de Melkveehouderij en Milieu' van A.G. van Paassen en E.E. Biewenga (CLM). Er zal verder een reeks publikaties verschijnen waarin op gezette tijden de resultaten worden gemeld. De proefboerderij wordt gefinancierd door het Ministerie van LNV, de provincies Gelderland, Noord-Brabant, Drenthe en Utrecht, de gezamenlijke Oostgelderse Rabobanken, de Gelderse Waterleidingmaatschappijen, Ministerie van VROM en het Produktschap voor de Zuivel.

Streekeigen produktie in het Westelijk Veenweidegebied

Dit project beoogt de zodanige aanpassing van de agrarische bedrijven in het Westelijk Veenweidegebied dat bedrijfseconomische doelstellingen op het gebied van milieu, natuur, landschap en marktgericht produktie. Er nemen 13 zelfkazende boeren en boerinnen deel aan het project. Zij werken in twee studiegroepen. Door middel van het voortdurend registreren van gegevens en het uitvoeren van proeven wordt gewerkt aan de produktie van een veenweidekaas. De eerste resultaten

worden in het voorjaar van 1993 verwacht.

Regiospecifieke produkten

De Vereniging Eastermars Lândsdouwe voert een onderzoek uit naar de bereidheid om productie, verwerking en vermarketing van regiospecifieke produkten ter hand te nemen.

Beheer van grasland in reservaten met zoogkoeien

In steeds meer gebieden in Nederland vermindert de belangstelling vanuit de melkveehouderij voor het gras uit natuurreservaten. In dit project is een bedrijfsopzet gemaakt met als uitgangspunt een ecologische en economische duurzame beheersvorm. Het resultaat is een extensieve bedrijfsopzet met zoogkoeien aangepast aan verschillende typen natuurgrasland. Het project is een samenwerking van het IKC-Veehouderij, IKC-NBLF, de Landinrichtingsdienst en het Consulentschap voor de Landbouw in Limburg.

Bloemrijke perceelranden op gangbare melkveebedrijven

Het project, gestart in 1991, is een experimenteel veldonderzoek in combinatie met voorlichting en overleg. Het project is bedoeld om meer ruimte te creëren voor wilde planten op intensief gebruikt grasland van gangbare bedrijven en de inpasbaarheid in de bedrijfsvoering te onderzoeken. Het onderzoek vindt plaats in het zuidelijk Westerkwartier in de provincie Groningen. Er is een rapport verschenen met de titel 'Perceelranden natuurvriendelijk beheerd' van R. Jalving en E. Oosterveld, 1992, Milieufederatie Groningen. Financiering vond plaats uit eigen middelen.

Randenbeheer

Dit is een experiment dat plaats vindt in de gemeenten Gorssel en Lochem (Gld). Boeren sluiten een beheersovereenkomst af voor de randen van hun percelen. Verder is er een experiment dat wordt uitgevoerd op bouwland in Drenthe. Het aantal proefgebieden kan nog worden uitgebreid. Er zijn nog geen natuurresultaten en de financiering is in handen van LNV-DBL.

Bevordering van natuurwaarden in akkerranden

Uit een veldonderzoek, gestart in 1990 in de Haarlemmermeerpolder, gericht op het verhogen van de natuurwaarde van het agrarisch gebied, bleek dat met geringe kosten goede resultaten zijn verkregen door geen bestrijdingsmiddelen te gebruiken in akkerranden. Gevolg hiervan is een toename van flora en fauna. Het project wordt in 1994 afgerond en de financiering is in handen van NWO en het Ministerie van VROM.

Akkerranden

In samenwerking met Engeland, Frankrijk en Duitsland wordt bekeken wat de effecten zijn van mest en pesticiden op de levensgemeenschappen op en langs de akker. Gekeken wordt naar de effecten van het inzaaien van vegetatiestrips en introductie van nieuwe soorten. Het project is in januari 1993 gestart in Gelderland op zandgrond. De looptijd is vier jaar en financiering is in handen van de EG, Brussel en de LUW.

Akkerrandenbeheer

Doel van dit project in Gelderland is het vergroten van de natuurwaarden op en rond akkerbouwpercelen. Door middel van een laag bemestingsniveau en een minimum gebruik van bestrijdingsmiddelen wordt gestreefd naar een blijvende toename in soorten flora en fauna. Een nevensdoelstelling is het opdoen van ervaring met akkerrandenbeheer. Het project is in het voorjaar van 1991 gestart met een looptijd van vijf jaar en wordt gefinancierd en begeleid door de provincie Gelderland. Aan het project werken 22 akkerbouwers mee.

Adressen

- Stichting Boeren ...Natuurlijk
Lies 24 A
8895 KT Terschelling/Lies
Tel. 05620-8501
- Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM)
Postbus 10015
3505 AA Utrecht
Tel. 030-441301

- Centrum voor Agrobiologisch Onderzoek (CABO)
Postbus 14
6700 AA Wageningen
Tel. 08370-75700
- Vereniging Eastermars
Seadwei 6
9261 XM Oostermeer
Tel. 05129-2015
- IKC-Veehouderij
Postbus 482
6710 BL Ede
Tel. 08380-71438
- IKC-NBLF
Postbus 30
6700 AA Wageningen
Tel. 08370-74800
- Landbouwuniversiteit Wageningen (LUW-VPO)
Bornsesteeg 69
6708 PD Wageningen
Tel. 08370-82678

Bron: Centrum voor Landbouw en Milieu en Ministerie van LNV (1993), Activiteitengids Boeren met Natuur, Centrum voor Landbouw en Milieu, Utrecht

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Nuytens, Gabrielle

Boekweit en vlierbessn : alternatieve landbouwprodukten
ten behoeve van het kleinschalig landschap in Twente /
Gabrielle Nuytens. - Wageningen [etc.] :
Wetenschapswinkel Landbouwuniversiteit [etc.]. - (Rapport
/ Wetenschapswinkel ; 92)

Met lit. opg.

ISBN 90-6754-313-6

Trefw.: alternatieve landbouw ; Twente

omslag : Ernst van Cleef

druk : Ernsting

prijs : f 7,50